

ALTERRA

WAGENINGEN UR

Multifunctionele Landbouw en Landschap

Onderzoek naar de invloed van multifunctionele landbouw
op het landschap, nu en in de toekomst

Alterra-rapport 1937
ISSN 1566-7197

A. Kempenaar, J. Kruit, P. van der Jagt, J. Westerink L. Heutinck en L. Jeurissen

Multifunctionele Landbouw en Landschap

Multifunctionele Landbouw en Landschap

Onderzoek naar de invloed van multifunctionele landbouw op het landschap, nu en in de toekomst.

**A. Kempenaar
J. Kruit
P. van der Jagt
J. Westerink
L. Heutinck
L. Jeurissen**

**Alterra rapport 1937
Alterra, Wageningen, 2009**

Colofon

REFERAAT

Kempenaar, A., J. Kruit, P. van der Jagt, J. Westerink, L. Heutinck, L. Jeurissen (2009), *Multifunctionele Landbouw en Landschap*, Alterra rapport 1937.

Een verkennend onderzoek naar de (ruimtelijke) impact van multifunctionele landbouw (MFL) op het landschap. De analyse richt zich op de fysieke veranderingen in het landschap als gevolg van MFL en de factoren achter de ontwikkeling van MFL. Factoren die sturend zijn in de ontwikkeling van MFL zijn te verdelen in omgevings-, ondernemers- en overheidsfactoren. Het onderzoek behelst een literatuurstudie, een GIS analyse en aan de hand van interviews en veldbezoeken zijn 4 casestudie gebieden onder de loep genomen. Dit zijn: Gelderse vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland. Op basis van de analyse wordt een beeld geschetst van de te verwachte impact van MFL op het landschap in de toekomst en worden aanbevelingen gedaan voor een gebiedsgerichte benadering.

Trefwoorden: Landbouw, multifunctionele landbouw, landschap, regionaal, gebiedsgericht.

ISSN

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2009 Alterra
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Tel.: (0317) 480700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

[Alterra-rapport 1937/december/2009]

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Achtergrond / aanleiding	12
1.2 Projectdoelstelling en onderzoeksvragen	13
1.3 Definitie, nadere begripsbepaling	14
1.4 Leeswijzer	15
2 Methode van onderzoek	17
2.1 'Wicked problems'	18
2.2 Ontwerpde benadering	19
2.3 Onderzoeksproces	19
2.4 Keuze voor gebieden	20
2.5 Onderzoekstechnieken	21
3 Literatuur	23
3.1 Multifunctionele landbouw	24
3.1.1 Landbouw, platteland en de stad	24
3.1.2 EU en Nationaal Landbouwbeleid	25
3.1.3 Multifunctionele landbouw in Nederland	26
3.2 Landschap	29
3.2.1 Onderwerp van maatschappelijk debat	29
3.2.2 Landschappelijke kwaliteit	30
3.2.3 Landschapsbeleid	34
3.3 Multifunctionele Landbouw en landschap	36
4 GIS analyse	39
4.1 Verspreiding MFL over Nederland	40
4.2 Relatie MFL-bedrijven met landschapstype	40
4.3 Relatie MFL-bedrijven met stedelijk gebied	46
4.4 Conclusie	48
5 Gebieden onder de loep	49
5.1 Inleiding	50
5.2 Gelderse Vallei	51
5.2.1 Landschap en de stad	51
5.2.2 Karakteristiek MFL	51
5.2.3 Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL	51
5.2.4 Relaties MFL en landschap	54
5.3 Walcheren	54
5.3.1 Landschap en de stad	54
5.3.2 Karakteristiek MFL	56
5.3.3 Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL	56
5.3.4 Relaties MFL en landschap	57

Inhoud

5.4	Bellingwolde	58
5.4.1	Landschap en de stad	58
5.4.2	Karakteristiek MFL	58
5.4.3	Drijvende krachten in de ontwikkeling/sturing van MFL	58
5.4.4	Relaties MFL en landschap	61
5.5	Waterland	62
5.5.1	Landschap en de stad	62
5.5.2	Karakteristiek MFL	62
5.5.3	Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL	64
5.5.4	Relaties MFL en landschap	66
5.6	MFL in het landschap	67
5.6.1	MFL activiteiten in het landschap	67
5.6.2	MFL en het gebied	69
6	MFL en landschap in breder perspectief	71
6.1	Het toekomstige landschap met MFL	72
6.2	MFL als waarborg voor landschapsbehoud?	82
6.3	MFL staat niet op zich	83
6.4	Beleidsopgave of niet?	84
7	Conclusie en aanbevelingen	85
7.1	Conclusies	86
7.2	Aanbevelingen	88
	Bronnen	91
	Bijlagen	
	Bijlage 1 Geïnterviewde personen	95
	Bijlage 2 Verslagen Begeleidingscommissie	96
	Bijlage 3 Aantal bedrijven en fractie van totaal per MFL activiteit	106

Woord vooraf

Multifunctionele Landbouw (MFL) heeft de wind mee. Het levert een extra inkomen op, dat afhankelijk van het soort activiteit aanzienlijk kan zijn. De Task Force Multifunctionele Landbouw stimuleert in samenwerking van LNV de verdere ontwikkeling van MFL. Het voorliggende onderzoek beziet MFL echter vanuit een andere hoek. Het geeft inzicht in en antwoord op de vraag wat de invloed van MFL is op haar kroonjuweel, het landschap. Welke invloed heeft MFL nu en wat kan het beeld daarover zijn in 2020? Is sturing vanuit de overheid gewenst?

Dit onderzoek 'Multifunctionele Landbouw en Landschap' laat de spreiding zien van de MFL activiteiten over het land. Daarna wordt ingezoomd op vier gebieden voor nader onderzoek ondersteund met veldbezoeken en interviews. Het betreft Walcheren, de Gelderse Vallei, Waterland en Bellingwolde.

De uitkomsten laten zien dat MFL activiteiten per gebied sterk afhangen van de kenmerken van de streek, de ondernemerszin en de wijze waarop overheden hierop inspelen. De ontwikkeling van MFL kent dus een sterk gebiedsspecifieke differentiatie. Lang is in de expertmeeting stilgestaan of MFL activiteiten nu wel of geen (grootschalige) impact hebben op het landschap. Tot nu toe zijn deze maar in beperkte zin waarneembaar. Maar hoe is dat over 10 jaar? Gezien de huidige gebiedsspecifieke situatie lijkt ook de impact op langere termijn van gebied tot gebied sterk te kunnen verschillen.

Relevant is de vraag of de overheid dit proces moet begeleiden en zo ja welke overheid? Daarbij gaat het niet alleen over de relatie met het landschap, maar ook over het effect op de plattelandontwikkeling. Een integrale gebiedsvisie per regio is dan een onmisbaar instrument. De aanbevelingen voor het beleid gaan daar op in. Voorafgaand daaraan beveel ik aan eerst de conclusies van het onderzoek 'te beproeven'. Kan de conclusie gedeeld worden dat het allemaal wel meevalt, als het gaat over de effecten van MFL op landschap? Hoe zullen in de toekomst die effecten zijn, indien op veel grotere schaal zou worden overgestapt op MFL? Wat is het effect van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouw Beleid? Hoe pakt dat uit per regio, gelet op de gebiedsspecifieke verschillen? Het verdient sterke aanbeveling deze vraagstukken gezamenlijk op te pakken door overheden en belanghebbende organisaties vanuit de landbouw, landschap en plattelandshoek.

LNV Directie Regionale Zaken
Regiodirecteur Zuid Jeroen Gosse
Portefeuillehouder Programma Landschap

Samenvatting

Sinds eind jaren '80 van de vorige eeuw is multifunctionele landbouw (MFL) in opkomst in Nederland. Langzaam begint het besef door te dringen dat de verbreding binnen de agrarische sector transformeert van bijverdienste tot economische factor van betekenis. In 2007 stelt de minister van LNV in samenwerking met de sector en maatschappelijke organisaties een Taskforce Multifunctionele Landbouw in met het doel de verdere ontwikkeling van multifunctionele landbouw te stimuleren. Er is nog weinig inzicht wat de invloed is van een (sterke) toename van multifunctionele landbouw op het landschap en de kwaliteit van het landelijk gebied.

Het onderzoek Multifunctionele Landbouw en Landschap richt zich op het in beeld brengen van de (ruimtelijke) impact van MFL op het landschap nu en in de toekomst. De kennisvraag voor dit onderzoek is vanuit de Directie Regionale Zaken van het Ministerie van LNV gesteld.

Centraal in de analyse stonden enerzijds de fysieke veranderingen in het landschap door MFL en anderzijds de factoren die sturend zijn in de ontwikkeling van MFL. In het onderzoek is gestart met een literatuurstudie en zijn GIS data gebruikt om een beeld te krijgen van de landelijke verspreiding van MFL over Nederland. Verder is GIS benut om zicht te krijgen op de relatie tussen MFL en landschapstypen, en de relatie tussen MFL en ligging ten opzichte van stedelijk gebied. Om goed inzicht te krijgen in de fysieke verschijningsvorm van MFL in het landschap en de factoren achter de ontwikkeling van MFL zijn vier gebieden geanalyseerd. Per gebied is een veldbezoek gebracht en zijn interviews gehouden met ondernemers, vertegenwoordigers van provincie, gemeenten en andere organisaties betrokken bij MFL ontwikkelingen in het betreffende gebied. De onderzochte gebieden zijn Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland.

Bij de analyse tussen de gebieden is een onderscheid gemaakt tussen omgevings-, ondernemers- en overheidsfactoren die de ontwikkeling van MFL sturen:

- omgevingskenmerken geven de kaders/randvoorwaarden voor MFL ontwikkeling;
- de ondernemer kiest binnen die context voor MFL of niet;
- de overheid kan de randvoorwaarden voor, en de fysieke verschijningsvorm van MFL beïnvloeden.

Opvallend waren de grote verschillen tussen de vier gebieden die uit de gebiedsanalyses naar voren kwamen. Deze verschillen kunnen worden verklaard door diversiteit in gebiedsspecifieke omgevingsfactoren, het agrarisch toekomstperspectief voor de ondernemers en de rol van de regionale- en lokale overheid in het gebied.

De waargenomen zichtbaarheid van MFL in het landschap laat zich als volgt samenvatten:

1. MFL zorgt voor activiteit en kleinschalige inrichting op en om het erf;
2. een MFL bedrijf presenteert zich nadrukkelijk naar buiten;
3. MFL vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap;
4. MFL trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in;

Samenvatting

5. soms versterkt MFL het verhaal van het landschap;
6. MFL bedrijven zorgen lokaal voor schaalverkleining van het landschap.

Op basis van de gevonden resultaten worden aan de hand van collages en cartoons beelden geschetst van de potentiële invloed van MFL op het landschap. In deze beelden staan de toegenomen kleinschaligheid op en om het erf, nieuwe elementen in het landschap, de dynamiek en de aanwezigheid van mensen in het landelijk gebied centraal.

In het laatste deel van het onderzoek is stilgestaan bij de vraag waar een sterke MFL ontwikkeling te verwachten is, of deze grote invloed zal hebben op het landschap en of er sturing vanuit de overheid wenselijk is. Hiervoor is onder meer een expertbijeenkomst georganiseerd waarin deze vragen centraal stonden.

De verwachting is dat er sterke regionale verschillen zullen blijven in de aard en mate van ontwikkeling van MFL. Daarnaast is te verwachten dat vooral in de omgeving van stedelijke agglomeraties MFL zich verder zal ontwikkelen. Dit zal mede gevoed worden door het toekomstperspectief voor de reguliere landbouw in het gebied. In gebieden met sterk ontwikkelde netwerken is daarnaast te verwachten dat MFL, door de werking van het collectief, sneller en sterker tot ontwikkeling komt. Ook de impact op het landschap zal verschillend zijn per gebied. Deze is afhankelijk van de aard en mate van ontwikkeling van de MFL activiteiten in het landelijk gebied, de opstelling van de ondernemer hierin en de manier waarop de overheid op de ontwikkeling inspeelt. In de expertbijeenkomst kwam naar voren dat MFL ook kan bijdragen aan het behoud van het bestaande landschap. Continuïteit van agrarische activiteit kan een goede waarborg zijn van behouden van de bestaande kwaliteiten van het landschap. Of sturing wenselijk is vanuit de overheid is sterk afhankelijk van de landschappelijke situatie en doelen in een gebied. Aanbevolen wordt MFL ontwikkeling vanuit een gebiedsgericht perspectief te benaderen en in samenhang met andere ontwikkelingen in het landelijk gebied te beschouwen.

1. Inleiding

- 1.1 Achtergrond / aanleiding
- 1.2 Projectdoelstelling & Onderzoeksvragen
- 1.3 Definitie, nadere begripsbepaling
- 1.4 Leeswijzer

In hoeverre beïnvloed multifunctionele landbouw de fysiek ruimtelijke en sociaal ruimtelijke kant van het landelijk gebied?

1 Inleiding

Voorliggend rapport geeft de resultaten weer van het onderzoek Multifunctionele Landbouw en Landschap. De kennisvraag is vanuit de Directie Regionale Zaken van het Ministerie van LNV opgekomen, opdrachtverlening en begeleiding hebben dan ook vanuit deze directie plaatsgevonden. Het onderzoek Multifunctionele Landbouw en Landschap maakt onderdeel uit van het beleidsondersteunend onderzoeksprogramma 2009 (BO onderzoek) voor het ministerie van LNV. Het onderzoek valt onder het thema Ruimtelijke Transitie van het cluster Vitaal Landelijk Gebied.

1.1 Achtergrond / aanleiding

Sinds eind jaren '80 van de vorige eeuw is multifunctionele landbouw (MFL) in opkomst in Nederland. Langzaam begint het besef door te dringen dat de verbreding binnen de agrarische sector transformeert van bijverdienste tot economische factor van betekenis. Onder minister Veerman ontstaat er in het Nederlandse beleid voor het eerst aandacht voor MFL als serieus alternatief. In 2006 wordt door de minister van LNV in samenwerking met de sector en maatschappelijke organisaties het initiatief genomen voor Taskforce Multifunctionele Landbouw in. De missie van de Taskforce is: het stimuleren van de verdere ontwikkeling van de Multifunctionele Landbouw als motor van een veelzijdig en ondernemend platteland.

De Taskforce Multifunctionele Landbouw van LNV¹ richt zich op het bij elkaar brengen van vraag en aanbod (markt) en het vergroten van het aanbod. Het Nederlandse onderzoek naar Multifunctionele landbouw richtte zich eveneens op de ontwikkeling van de multifunctionele landbouwsector. De Agenda Landschap (LNV/VROM 2009) ondersteunt deze ontwikkeling.

Er is echter (nog) weinig inzicht wat een sterke toename van multifunctionele landbouw voor het landschap en de kwaliteit van het landelijk gebied betekent. Bij sommige multifunctionele bedrijven gaan de agrarische activiteiten een ondergeschikte rol spelen. Deze plattelandsondernemers lijken nog enkele koeien als decor te hebben en kunnen toe met minder land. Wat betekent dat voor het beheer en het aanzien van het landschap? En voor het karakter van het platteland? In internationale studies wordt het aandeel van de landbouw in de economie nog altijd gezien als indicator voor ruraliteit. Multifunctionele landbouw wordt in diverse studies gezien als exponent van het multifunctionele karakter van het landschap: aangenomen wordt dat meer multifunctionele landbouw gunstig is voor landschapswaarden. Er bestaat echter weinig onderzoek dat deze aanname kan onderbouwen of weerleggen.

De kennisvraag bij de LNV- directie Regionale Zaken is wat deze fysieke ruimtelijke consequenties voor een gebied kunnen zijn, enerzijds op lange(re) termijn, anderzijds bij sterke toename van het aantal en aard van multifunctionele landbouwbedrijven in een gebied. Zo kan er sprake zijn van een zeer sterke toename van verkeer op bepaalde

1 TF Multifunctionele landbouw heeft een programma voor 4 jaar en is ondergebracht bij directie AKV Agroketens en Visserij van het ministerie van LNV.

1. Inleiding

tijden van de dag door de toename van zorgactiviteiten in een gebied. Ook kan de inrichting van de bedrijven sterk veranderen: bedrijfsgebouwen worden verbouwd of nieuwe bijgebouwd. Wellicht dat in nabij gelegen kernen aanverwante economische activiteiten ontstaan. Welke invloed hebben deze ruimtelijke ontwikkelingen op het landschap van een gebied? Tasten ze bijvoorbeeld de openheid of het groene karakter aan of dragen ze er juist aan bij?

1.2 Projectdoelstelling en onderzoeksvragen

Doel van het onderzoek is in beeld te brengen hoe en in welke mate ontwikkeling van multifunctionele landbouw de fysiek ruimtelijke (en de daarmee samenhangende sociaal ruimtelijke kant) van het landelijk gebied beïnvloedt. De ontwikkeling van MFL verandert het landschap. De opdrachtgever, andere overheden en betrokken partijen moeten met de resultaten uit het onderzoek een afweging kunnen maken of mogelijke sturing door de overheid van MFL ontwikkelingen in het landschap nodig en wenselijk is.

Het onderzoek richt zich enerzijds op de analyse van factoren die sturend geweest zijn in de ontwikkeling van MFL in het afgelopen decennium en anderzijds op een vooruitblik van de mogelijke toekomstige ontwikkeling van Multifunctionele landbouw. Voor het onderzoek is een ontwerpende aanpak gehanteerd. Deze aanpak wordt nader toegelicht in hoofdstuk 2.

Voor het onderzoek zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. In welke gebieden (landschappen) in Nederland vindt een sterke ontwikkeling van MFL plaats?
2. Welke landschappelijke effecten heeft een sterke ontwikkeling van MFL?
 - a. Welke fysiek-ruimtelijke consequenties van groeiende MFL activiteiten zijn momenteel waar te nemen in vier gebieden²?
 - b. Is er een verband tussen het voorkomen van MFL en het type landschap en de nabijheid van stedelijk gebied?
 - c. Welke drijvende krachten beïnvloeden de ontwikkeling van MFL en de manifestatie daarvan in het landschap?
3. Wat kan op basis van deze waarnemingen verwacht worden van toekomstige veranderingen in het landschap in de vier gebieden en in andere delen van Nederland?
4. Hoe verhouden deze verwachtingen zich tot de (rijks)overheidsdoelstellingen voor het landschap en het landelijk gebied? Is sturing vanuit de overheid wenselijk?

2 In de oorspronkelijke opzet van het onderzoek was uitgegaan van 2 gebieden. Na de uitvoering van de eerste fase van het onderzoek is in overleg met de opdrachtgever besloten in de tweede fase te beginnen met nogmaals 2 case gebieden op vergelijkbare wijze onder de loep te nemen. In totaal worden dus 4 gebieden bekeken.

1. Inleiding

1.3 Definitie, nadere begripsbepaling

Multifunctionele landbouw (MFL) en landschap zijn de twee centrale begrippen in het onderzoek MFL en landschap. Beide begrippen zijn breed en er is geen eenduidige definitie voor beide begrippen. In deze paragraaf staat kort beschreven hoe beide begrippen in dit onderzoek zijn opgepakt.

Multifunctionele landbouw

In de literatuur worden verschillende definities gegeven voor multifunctionele of verbrede landbouw en wat daar precies wel en niet bij hoort. Voor dit onderzoek is gekozen de door de Taskforce Multifunctionele Landbouw gehanteerde definitie te volgen (zie ook 3.1.3). Deze definitie is als volgt:

Tot de multifunctionele landbouw behoren agrarische bedrijven die naast hun veehouderij-, akker- of tuinbouwbedrijf andere activiteiten uitoefenen, gekoppeld aan het primaire landbouwbedrijf. Belangrijk is de verbinding tussen primaire en andere activiteiten, tussen boer en burger.

Hierbij kijkt de Taskforce naar 6 specifieke sectoren, te weten:

- agrarisch natuurbeheer;
- agrotourisme;
- educatie;
- kinderopvang;
- verwerking en verkoop van streekproducten;
- zorglandbouw.

Binnen dit onderzoek MFL en landschap ligt de focus op de bedrijven die hun multifunctionele tak met name invullen met activiteiten gekoppeld aan de dienstensector. Bedrijven die naast hun agrarische activiteiten zich alleen richten op agrarisch natuurbeheer blijven in dit onderzoek deels buiten beschouwing. De reden hiervoor is dat er al relatief veel onderzoek gedaan is naar de relatie tussen agrarisch natuurbeheer en landschap.

Landschap

In de Agenda Landschap (2009) van het ministerie van LNV wordt de definitie van landschap uit de Europese Landschapsconventie van de Raad van Europa gevolgd³. Deze definitie is als volgt:

Een gebied zoals dat door mensen wordt waargenomen en waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en menselijke factoren en de interactie daartussen.

³ Europese landschapsconventie 2000, ofwel verdrag van Florence. Nederland heeft deze conventie in 2005 ondertekend en geratificeerd.

1. Inleiding

Deze definitie is nog steeds heel breed. Om meer focus te krijgen is aan het begin van het onderzoek samen met de begeleidingsgroep (zie 2.3) gesproken over de aspecten van het landschap in het onderzoek MFL en Landschap aan de orde moesten komen.

Invloed op het landschap

Bij het bestuderen van de (zichtbare) impact van MFL op het landschap en relaties tussen MFL en landschap is zoveel mogelijk de vergelijking gezocht met reguliere landbouw. Hierbij moet opgemerkt worden dat de reguliere landbouw ook volop in ontwikkeling en veranderingen onderhevig is.

1.4 Leeswijzer

Het rapport is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk 2 beschrijft de methode van onderzoek. Het geeft de achtergrond van de aanpak van het onderzoek MFL en landschap, de keuze van de case gebieden en een overzicht van de gebruikte onderzoekstechnieken in het onderzoek.

In hoofdstuk 3 komen de bevindingen uit de literatuurstudie aan de orde. Het hoofdstuk schetst de maatschappelijke en beleidsmatige context van multifunctionele landbouw en landschap. Ook gaat het in op de begrippen multifunctionele landbouw en landschap. Aan het eind van het hoofdstuk wordt ingegaan op de gevonden literatuur op het snijvlak van multifunctionele landbouw en landschap.

Hoofdstuk 4 beschrijft de bevindingen van de GIS analyses die voor dit onderzoek zijn uitgevoerd. In dit hoofdstuk vindt u de beantwoording van de onderzoeksvragen 1. *In welke gebieden (landschappen) in Nederland vindt een sterke ontwikkeling van MFL plaats?* en 2 b. *Is er een verband tussen het voorkomen van MFL en het type landschap en de nabijheid van stedelijk gebied?*

Hoofdstuk 5 'Gebieden onder de Loep' geeft de bevindingen uit de analyse van de 4 case gebieden. Achtereenvolgens komen Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland aan de orde. Aan het eind van het hoofdstuk wordt ingegaan op de inzichten met betrekking tot MFL en landschap die uit de analyse van de case gebieden naar boven komen. In dit hoofdstuk vindt u de bevindingen die aansluiten bij de onderzoeksvragen 2a *Welke fysiek-ruimtelijke consequenties van groeiende MFL activiteiten zijn momenteel waar te nemen in vier gebieden?* en 2c *Welke drijvende krachten beïnvloeden de ontwikkeling van MFL en de manifestatie daarvan in het landschap?*

Hoofdstuk 6 van dit rapport gaat in op de derde en vierde onderzoeksvragen: *Wat kan op basis van deze waarnemingen verwacht worden van toekomstige veranderingen in het landschap in de vier gebieden en in andere delen van Nederland?* en *Hoe verhouden deze verwachtingen zich tot de (rijks)overheidsdoelstellingen voor het landschap en het landelijk gebied? Is sturing vanuit de overheid wenselijk?* In het hoofdstuk wordt aan de hand van collages en cartoons een beeld geschetst van de mogelijke invloed van MFL op het landschap in de toekomst. Daarna wordt in het hoofdstuk stilgestaan bij waar in de toekomst ontwikkeling van MFL verwacht kan worden en of er sprake is van een beleidsopgave.

1. Inleiding

Het laatste hoofdstuk geeft de conclusies en aanbevelingen van het onderzoek weer. Bij de conclusies wordt een onderscheid gemaakt in de conclusies die ingaan op de veranderingen in het landschap door multifunctionele landbouw en andere inzichten die voortkomen uit het onderzoek MFL en landschap. De aanbevelingen gaan zowel in op aanbevelingen voor verder onderzoek als aanbevelingen voor het beleid.

2. Methode van onderzoek

- 2.1 'Wicked problems'
- 2.2 Ontwerpde benadering
- 2.3 Onderzoeksproces
- 2.4 Keuze voor gebieden
- 2.5 Onderzoekstechnieken

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethodes onder andere literatuuronderzoek, GIS, veldbezoeken en interviews.

2 Methode van onderzoek

2.1 'Wicked problems'

Het onderzoek MFL en landschap richt zich op de invloed van Multifunctionele landbouw op het landschap. Bovendien richt het onderzoek zich niet alleen op de ontwikkelingen en invloed tot nu toe, het is nadrukkelijk ook de wens om ex ante te reflecteren op mogelijke toekomstige ontwikkelingen.

In een eerste literatuurscan is naar voren gekomen dat er relatief veel literatuur te vinden is over onderzoek naar Multifunctionele landbouw en het landschap afzonderlijk. Er bestaat echter bijzonder weinig literatuur dat daadwerkelijk ingaat op de relatie tussen beide (zie hoofdstuk 3). Het onderwerp van dit onderzoek is nog een relatief onontgonnen veld. Het onderzoek is daarom ook vooral benaderd als een verkenning met een aantal feitelijk constatering en een reeks kwalitatieve inzichten als resultaat.

In haar proefschrift *Landscape Architecture between Politics and Science* (2009) spreekt Jannemarie de Jonge over 'wicked problems' als problemen of opgaven die niet duidelijk afgebakend zijn en ook nooit echt, finaal kunnen worden opgelost. Het onderwerp van het onderzoek MFL en Landschap is breed en niet eenduidig af te bakenen. Dit wordt onder meer geïllustreerd door het ontbreken van eenduidige definities voor zowel 'multifunctionele landbouw' als 'kwaliteit van het landschap' (zie 1.3). In dit onderzoek MFL en landschap is er daarom voor gekozen de onderzoeksopgave te benaderen als een 'wicked problem'.

De Jonge geeft in haar proefschrift aan dat een ontwerpde aanpak goed past bij het onderzoeken van 'wicked problems'. Het gegeven van een 'wicked problem' en het feit dat het een onontgonnen onderzoeksveld betreft, was aanleiding bij de opzet van het onderzoek te kiezen voor een 'ontwerpde benadering'. Kern van een 'ontwerpde benadering' is een lerend, iteratief proces. Tijdens dit proces worden de ervaringen en inzichten uit eerdere fases benut om zowel de opgave(n) als de vervolgstappen in de volgende fase van het onderzoek preciezer te formuleren.

Bij een de ontwerpde aanpak ontstaat gedurende het proces meer zicht en helderheid op zowel de precieze opgave als het palet aan mogelijkheden gekoppeld aan deze opgave. Ontwerpend denken richt zich daarnaast op de toekomst, zoekt naar alternatieven en prikkelt de verbeeldingskracht. Door ontwikkelingen te analyseren en verklaringen te zoeken voor de drijvende mechanismen ontstaat de mogelijkheid deze te extrapoleren en krijgt men zicht op te verwachten tendensen en ontwikkelingen. Het ontwerpdenken en de inzet van ontwerp als onderzoeksinstrument voegt hieraan iets toe door nog niet (h)erkende mogelijkheden en hieraan gekoppelde toekomstige werkelijkheden te openen voor reflectie.

2. Methode van onderzoek

In paragraaf 1.2 wordt de ontwerpende benadering voor het onderzoek MFL en landschap uitgewerkt en toegelicht. In paragraaf 1.3 vindt u een nadere begripsbepaling van de begrippen multifunctionele landbouw en landschap, zoals deze in dit onderzoek zijn gehanteerd.

2.2 Ontwerpende benadering

Kern van een ontwerpende benadering is enerzijds de gedachte dat via een iteratief proces zowel het te onderzoeken probleem (of opgave) als de onderzoeksresultaten (het palet aan oplossingen) gedurende het onderzoek scherper in beeld komen. Anderzijds wordt ontwerp of ontwerpmatig denken ingezet om toekomstige werkelijkheden te openen voor reflectie. Hiervoor is het nodig eerst te analyseren, verklaringen te zoeken voor drijvende mechanismes om vervolgens zicht te creëren op tendensen, ontwikkelingen en mogelijke toekomstige werkelijkheden.

Bij aanvang van het onderzoek zijn een doelstelling en aantal daaraan gekoppelde onderzoeksvragen geformuleerd. De eerste fase van het onderzoek was gericht op het analyseren en doorgronden van de ontwikkelingen tot nu toe. De tweede fase gericht op de extrapolatie van de gevonden ontwikkelingen naar de toekomst. In deze opzet was meegenomen dat na elke fase gekeken zou worden of de beoogde aanpak en de focus van het onderzoek zouden moeten worden aangepast op basis van de resultaten en ervaringen uit de eerdere fase(s).

Op basis van de resultaten uit de eerste fase van het onderzoek werd geconcludeerd dat er grote regionale verschillen zijn die samenhangen met meerdere gebieds-specifieke factoren. Daarmee was onvoldoende inzicht gekregen om de stap te kunnen maken naar de te verwachten invloed van MFL op het landschap in de toekomst. De keuze is gemaakt om in de volgende fase van het onderzoek de analyse van de ontwikkelingen voort te zetten aan de hand van nogmaals 2 gebieden, met andere gebiedskenmerken. Deze gebieden zijn op vergelijkbare wijze onder de loep genomen als de eerdere gebieden. De analyse van vier gebieden, de literatuurstudie en de GIS analyses gaven voldoende basis om in de laatste fase van het onderzoek de blik te richten op de te verwachten ontwikkelingen in de toekomst.

De verschillende onderdelen van de studie hebben bijgedragen aan het inzicht dat is ontstaan in de relaties tussen multifunctionele landbouw en landschap. De opgedane ervaring met de bovenbeschreven methode bevestigt de waarde die een dergelijke methode kan hebben bij een verkennend onderzoek, waarbij het onderwerp van onderzoek zich bevindt op het snijvlak van disciplines en nog volop in ontwikkeling is.

2.3 Onderzoeksproces

Het onderzoek MFL en landschap is opgezet in overleg met de opdrachtgever, Directie Regionale Zaken van het ministerie van LNV. Naast het regelmatige overleg over de voortgang van het onderzoek met de opdrachtgever is voor het onderzoek een begeleidingsgroep geformeerd. In de begeleidingsgroep zaten vertegenwoordigers uit de praktijk, het beleid en de wetenschap van zowel multifunctionele landbouw als landschap. Dit wordt gevisualiseerd in tabel 2.1.

2. Methode van onderzoek

	Landschap	MFL
Beleid	Ministerie van VROM Ministerie van LNV dir Regionale Zaken Ministerie van LNV dir NLP Provincie Overijssel	Ministerie van LNV Directie Landbouw Taskforce MFL
Praktijk	Landschapsbeheer Nederland	NAJK MFL ondernemer
Wetenschap	WUR/Alterra	WUR/PPO

Tabel 2.1 Overzicht vertegenwoordiging in begeleidingsgroep.

Deze begeleidingsgroep is in januari 2009 en mei 2009 bij elkaar gekomen om de voortgang en voorlopige resultaten van het onderzoek te bespreken. Beknopte verslagen van deze bijeenkomsten zijn in bijlage 2 van dit rapport opgenomen.

In de laatste fase van het onderzoek is een bijeenkomst georganiseerd met experts. Deze expertbijeenkomst is gebruikt om met een brede groep van experts en professionals te reflecteren op de bevindingen van het resultaat. Hierin lag het accent op de te verwachten impact van MFL op het landschap. Naast de begeleidingsgroep zijn ook andere experts en professionals op het gebied van multifunctionele landbouw en landschap voor deze bijeenkomst uitgenodigd. In Bijlage 2 vindt u de samenstelling van de begeleidingsgroep en de lijst met deelnemers aan de expertbijeenkomst. In de bijlagen is ook een beknopt verslag van de expertbijeenkomst opgenomen.

2.4 Keuze voor gebieden

Bij de keuze voor vier nader te onderzoeken case gebieden in het onderzoek MFL en landschap is gebruik gemaakt van verspreidingskaarten van MFL bedrijven over Nederland (zie hoofdstuk 4). Voor de selectie van gebieden is gekeken naar ligging van een gebied binnen of buiten een Nationaal Landschap, ligging ten opzichte van stedelijk gebied en voorkomen van MFL activiteiten op het gebied van recreatie, zorg en verkoop en verwerking van producten.

De gebieden waarvoor gekozen is zijn: Gelderse Vallei, Walcheren, omgeving Bellingwolde (gemeente Bellingwedde) en Waterland. Walcheren en Waterland zijn beide Nationaal Landschap, Gelderse Vallei en omgeving Bellingwolde niet. Waterland ligt onder de rook van Amsterdam, Gelderse Vallei in het midden van het land, Bellingwolde en Walcheren liggen in de periferie. In de omgeving van Bellingwolde is sprake van een krimpende bevolking en relatief weinig MFL, in de andere 3 gebieden is relatief veel MFL met in Walcheren een accent op recreatie en in Waterland op zorg.

2. Methode van onderzoek

2.5 Onderzoekstechnieken

Voor het uitvoeren van het onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende onderzoekstechnieken. Deze worden hieronder kort toegelicht.

Literatuur onderzoek/deskstudie

Het literatuuronderzoek en deskstudie zijn in de eerste fase van het onderzoek gebruikt om grip te krijgen op het onderzoeksthema en eerder gedaan onderzoek. Daarnaast is voor de vier onderzochte gebieden gebiedspecifieke literatuur over multifunctionele landbouw, het landschap en beleid hiervoor gezocht en benut.

GIS

In eerder onderzoek naar de omzet en impact van MFL (Roest et al, 2009) zijn verspreidingskaarten van de verschillende MFL bedrijfstypen over Nederland gemaakt. Hierin komen diverse verschillende concentratiegebieden naar voren. Op basis van deze kaarten is een keuze gemaakt voor de casusgebieden. Daarnaast is GIS data ingezet om landelijke analyses uit te voeren naar relaties tussen het voorkomen van MFL en reguliere bedrijven in verschillende landschapstypen en de afstand tussen MFL en reguliere bedrijven tot het bebouwd stedelijk gebied. Tot slot zijn kaarten met de aanwezigheid van MFL bedrijven gebruikt tijdens de veldbezoeken. Deze kaarten zijn niet opgenomen in de rapportage aangezien specifieke kaarten met individuele bedrijfsgegevens vanwege privacy wetgeving niet mogen worden gepubliceerd.

Veldbezoeken

De casusgebieden zijn door het projectteam bezocht. Tijdens de veldbezoeken is gekeken naar de zichtbaarheid van MFL activiteiten op verschillende bedrijven en in het landschap.

Interviews

Per casusgebied zijn zes tot acht interviews afgenomen over MFL en landschap in dat gebied. Voor elk van de gebieden zijn interviews afgenomen met MFL ondernemers, vertegenwoordigers van provincie, gemeenten en andere organisaties betrokken bij MFL ontwikkelingen in het betreffende gebied.

3. Literatuur

3.1 Multifunctionele landbouw

3.2 Landschap

3.3 Multifunctionele Landbouw en landschap

In de bestudeerde literatuur (nationaal en internationaal) over MFL blijkt weinig tot geen aandacht voor de ruimtelijke aspecten van MFL.

3 Literatuur

In dit hoofdstuk vindt u een overzicht van de literatuur op het snijvlak van multifunctionele landbouw (MFL) en landschap. De literatuurstudie is uitgevoerd om inzicht te krijgen in eerder onderzoek naar de relatie tussen MFL en landschap. Tevens is de literatuurstudie gebruikt om te komen tot een nadere begripsbepaling van zowel multifunctionele landbouw als landschap (zie hoofdstuk 2). In dit hoofdstuk wordt de maatschappelijke en beleidsmatige (EU en Nationaal) context geschetst voor multifunctionele landbouw en landschap. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt de gevonden literatuur op het snijvlak van multifunctionele landbouw en landschap beschreven.

3.1 Multifunctionele landbouw

3.1.1 Landbouw, platteland en de stad

Afgelopen decennia is er veel veranderd in de agrarische sector in Nederland⁴. Het aantal bedrijven is sterk afgenomen, veel bedrijven hebben zich gespecialiseerd, schaalvergroting is verder doorgezet en de arbeidsproductiviteit op het agrarische bedrijf is gegroeid. Ondanks deze ontwikkelingen is, mede door een daling van de reële prijzen, het aandeel van de agrarische sector in de nationale economie gedaald (Engelen 2009).

Het platteland wordt tegenwoordig door de stedeling in de eerste plaats geassocieerd met rust en ruimte en niet met de plek waar de productie van voedsel plaatsvindt (Engelen 2009). Er is een grote fysieke en sociale afstand ontstaan tussen voedselproductie en consumptie als gevolg van ons huidige voedselbeleid en de ontwikkeling van consumptiepatronen. De herkomst en wijze van produceren van voedsel is onbekend bij veel consumenten, het directe contact tussen producent en consument van voedsel ontbreekt, er is onwetendheid over gezond voedsel en voedselgerelateerde gezondheidsproblemen komen steeds meer voor.

De afnemende voedselverbintenis wordt toegeschreven aan *ontkoppeling* (anonieme relatie tussen consument en producent), *onthechting* (afnemend verband tussen plek van productie en plek van consumptie) en *ontvlechting* (zorg, educatie en ontspanning zijn met elkaar verbonden voor consumenten, toeleveranciers hebben zich echter gespecialiseerd op een van deze diensten). (Engelen 2009)

In de jaren negentig ontstond mede door de landbouwcrises een tegenbeweging. Onder de noemer verbrede landbouw, multifunctionele landbouw, plattelandsvernieuwing of plattelandsontwikkeling, begonnen individuele boeren met verbredingactiviteiten als: streekproducten, agrotourisme, zorgboerderijen en natuurbeheer. In van der Ploeg (2002) wordt geconstateerd dat in 2001 Nederland zeker 84% van de boeren bezig is met vernieuwende activiteiten, "oplossingen

4 Veranderingen in de landbouw tussen 1959 en 2009 worden illustratief weergegeven in de landbouwatlas (Rienks, W.A. en W.J.H. Meulenkamp, 2009), zie ook www.landbouwatlas.nl

3. Literatuur

die uitreiken boven het traditionele ontwikkelingsspoor van schaalvergroting en concentratie op de wereldmarkt". Deze beweging wordt door Wiskerke (Engelen 2009) beschreven als *verbinding* (consument en producent), *verankering* (economische activiteiten in het eigene van de regio) en *vervlechting* (verschillende activiteiten en functies weer in elkaars netwerk integreren).

In van der Ploeg (2002) wordt aangegeven dat van de 92.783 bedrijven in 2001 circa 25.000 onder de noemer hobbyboeren valt. De bedrijven van hobbyboeren genereren maar 5% van de totale agrarische productie. Het zijn bedrijven waar vaak geld bij moet in plaats van dat ze iets opleveren. Nevenberoepbedrijven vormen 17% van het totaal en de rest wordt ingenomen door hoofdberoepbedrijven (58%). Deze laatste twee worden samen genomen onder de noemer professionele landbouw. Binnen deze professionele sector is circa 40% bezig met verdieping of verbreding van het agrarische bedrijf.

Naast agrarische bedrijven die verbreden, meer samenwerken en een verdere openstelling van het platteland realiseren, zijn er andere ontwikkelingen die de relatie tussen stad en platteland beogen te vergroten. Stadslandbouw, stedelijke voedselstrategieën, streekproducten & ketenontwikkeling en de duurzame catering in de publieke sector worden gezien als (potentiële) fenomenen van betekenis om de relatie stad en platteland, consument en producent te vergroten.

Boven beschreven ontwikkelingen spelen in op de veranderende vraag en nieuwe stad-land relaties. In toenemende mate worden andere eisen gesteld aan de productie van ons voedsel, bijvoorbeeld waar het gaat om dierenwelzijn en duurzaamheid van productiemethoden. (Oostindie et al 2009). Daarnaast neemt de belangstelling van stedelingen voor aantrekkelijk landschap om te kunnen recreëren en van natuur te genieten toe. Uit het Groot Groenonderzoek Amsterdam komt bijvoorbeeld naar voren dat het recreatieve bezoek aan en daarmee belangstelling voor cultuurhistorische landschappen als Waterland en Amstelland stijgt. Terwijl de relatieve belangstelling voor recreatiegebieden als Spaarnwoude en Het Twiske daalt (Gadet en Smeets 2009).

3.1.2 EU en Nationaal Landbouwbeleid⁵

Het Nederlandse landbouwbeleid is sterk gericht op een vitale landbouw als drager van een vitaal platteland. Het wordt grotendeels bepaald of beïnvloed door het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB). De GLB strategie van sturing in de land- en tuinbouw en het platteland is veranderd van prijssteun naar inkomenstoelagen. De cross compliance eis is hierin de meest recente ontwikkeling (2005): een bedrijfstoelage zal alleen verstrekt worden als voldaan is aan een achttiental Europese richtlijnen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, diergezondheid en dierwelzijn.

In 2013 wordt het GLB herzien, de veranderingen zijn nog volop in discussie. De verwachting is dat in 2013 inkomenssteun deels ontkoppeld zal zijn van de productie.

5 Gebaseerd op: Engelen, Christel., Wie zorgt voor wie, op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland, Wetenschapswinkelrapport 253, april 2009.

3. Literatuur

Middelen die nu worden ingezet voor markt en prijsbeleid zullen gedeeltelijk gaan verschuiven naar plattelandsontwikkeling. Bij plattelandsontwikkeling gaat het om innovatieve ontwikkelingen waarbij biodiversiteit, klimaatverandering, waterbeheer en hernieuwbare energie belangrijke pijlers zijn. Bij het markt- en prijsbeleid wordt het interventiesysteem verder afgeslankt. Wel blijft er een vangnet bestaan voor een ernstige verstoring van de markt.

Het ministerie van LNV streeft in haar (nationale) landbouwbeleid naar duurzaamheid op drie punten: groene economie / natuur, landschap, groen en vitaal platteland / voedsel. In haar beleidsstukken schetst ze een verwachte toename van de vraag naar kwaliteit en ze heeft het over een nieuwe relatie tussen overheid en burger, de overheid als partner die een verbindende, stimulerende of katalyserende rol vervult.

Onder de noemer Groene economie benadrukt het ministerie van LNV dat ze wil dat de agrarische sector duurzaam produceert en dat ze zich verbreedt en versterkt met maatschappelijke taken, zoals zorg, recreatie en natuurbeheer. Zelf zal ze het goede voorbeeld geven door als rijksoverheid vanaf 2010 voor 100% duurzaam in te kopen. Het ministerie van LNV heeft voor het stimuleren van de multifunctionele landbouw een Taskforce Multifunctionele Landbouw opgericht. Daarnaast ondersteunt LNV de totstandkoming van een 'kennisnetwerk veelzijdig platteland'. LNV heeft verder een Small Business Innovation Research Programma (SBIR) opgezet om ondernemers met innovatieve ideeën te kunnen steunen met kennis en financiën. Ook zal worden ingezet op de mogelijkheid ondernemers te belonen voor maatschappelijke prestaties via het GLB.

Onder de Noemer Natuur, landschap, groen en een vitaal platteland is er aandacht voor de realisatie van meer groen in en rondom de stad. Nederlanders moeten in 2011 meer tevreden zijn over hun landschap. Een belangrijk punt is de bevordering van het landelijk gebied voor recreatie, met de realisatie en in stand houding van een landelijk aaneengesloten routenetwerk voor wandelen, fietsen en varen. Onderwerp hierbij is het stimuleren van wandelen over boerenland. Belangrijk speerpunt voor 2009 is het vergroten van het aandeel van multifunctionele landbouw in de plattelandseconomie.

Onder de noemer voedsel speelt vooral voorlichting en debat over duurzaam geproduceerd voedsel een grote rol. Bewustwording van voedsel door smaaklessen op basisscholen, de 'week van de smaak' en campagnes samen met het voedingscentrum. Daarnaast wil men een peiling laten uitvoeren onder consumenten om het gedrag van consumenten in kaart te brengen.

3.1.3 Multifunctionele landbouw in Nederland

Op dit moment (Landbouwtelling 2007) is op ca. 16 % van de agrarische bedrijven sprake van multifunctionele bedrijvigheid. In onderstaande tabel staat weergegeven hoeveel MFL bedrijven aan recreatie, verkoop aan huis, zorg en agrarisch natuurbeheer doen (Nb op 1 bedrijf kunnen meerdere MFL activiteiten plaatsvinden).

3. Literatuur

Recreatie	Verkoop aan huis	Zorg	Agrarisch
2.464	2.930	593	7.615

Tabel 3.1 Aantal MFL bedrijven met recreatie, verkoop aan huis, zorg, agrarisch natuurbeheer (landbouwtelling 2007)

Naast een afnemende trend van het totaal aantal agrarische bedrijven in Nederland kan, op basis van de landbouwtelling, ook voorzichtig geconstateerd worden dat het aantal verbrede of multifunctionele bedrijven afneemt. Het is de echter de vraag of deze daling in de landbouwtelling aansluit bij de werkelijke ontwikkelingen. Zo wordt er een professionalisering van de *huisverkoop* waargenomen (o.a. door de ontwikkeling van landwinkels) wat soms leidt tot een juridische splitsing van een verbreed bedrijf in een agrarische bedrijf en een winkelbedrijf. De verbrede tak valt dan weg uit de landbouwtelling. (Engelen 2009)

Duidelijk is dat de data over aantallen verbrede bedrijven niet eenduidig zijn. De meeste studies baseren hun informatie op de data van de meitellingen. Daarbij moet worden aangemerkt dat die gegevens voor verbrede landbouw een vertekend beeld kunnen geven. Verbrede activiteiten die door de agrariër niet direct als onderdeel van het bedrijf worden aangemerkt, zoals heel kleinschalig opgezette dagbesteding in de zorg, worden niet altijd opgegeven in de telling. Tegelijkertijd kan een dergelijke neventak hoe kleinschalig ook op bedrijfsniveau, wel op grotere schaal spelen. Het aantal bedrijven dat betrokken is bij een dergelijke ontwikkeling is dan groter dan op basis van de meitelling naar voren komt.

Indelingen van MFL activiteiten kan op basis van verschillende methoden. De Taskforce Multifunctionele landbouw onderscheid 6 sectoren, te weten:

- zorgboerderijen;
- agrarische kinderopvang;
- boerderijverkoop;
- agrarisch Natuurbeheer;
- recreatie en Toerisme;
- educatie.

In het dit onderzoek is de keuze gemaakt, onder andere bij de GIS gegevens, voor een indeling in 4 sectoren: te weten, Verkoop, Zorg, Recreatie en Agrarisch Natuurbeheer. Educatie (door zijn geringe aantal) viel in deze opzet onder Recreatie. Kinderopvang (eveneens zeer gering) viel onder zorg. Deze keuze is mede ingegeven door de beschikbare gegevens uit de landbouwtelling.

Directe verkoop vindt op veel bedrijven plaats (6% in 2006); boerderijwinkels en onbemande kramen aan de weg, maar ook zelf plukken en (biologische) boerenmarkten, abonnementsystemen en Community Supported Agriculture (CSA), ook wel *pergola* landbouw genoemd. (Engelen 2009)

Het aantal *zorgboerderijen* is in de laatste tien jaar sterk toegenomen. Zorglandbouw komt traditioneel veel voor op biologische (dynamische) bedrijven. De combinatie

3. Literatuur

van landbouw en zorg maakt in de reguliere landbouw op dit vlak echter een sterke groei door. Zorgactiviteiten op de bedrijven richten zich veelal op verzorging van tuinbouwgewassen (groenten) en (kleine) huisdieren, natuurbeheer, bosonderhoud en verkoop van producten. *Agrarische kinderopvang* wordt met een goede promotie een goede kans op groei toegedicht. (Engelen 2009)

De *agrotouristische sector* bestaat uit zowel verblijfsrecreatie als dagrecreatie. Verblijfsrecreatie zou aan schaalvergroting doen, minicampings worden steeds vaker landschapscampings. Ondernemers gericht op dagrecreatie bieden op hun bedrijf dagrecreatieve activiteiten aan als boerengolf, zelf kaasmaken e.d. De vraag naar *dag- en verblijfsrecreatie* in het agrarische gebied stijgt sterk. Het aantal agrarische bedrijven dat recreatiemogelijkheden aanbiedt is echter wel tussen 2005 en 2007 gekrompen. *Boerderijeducatie* vindt veelal plaats op (biologische) extensieve veehouderijen. Er is een onderscheid naar intensief (1 maal per week), tussenvorm (4 maal per jaar) en een extensieve vorm (1 maal per jaar). (Engelen 2009)

In opdracht van de het Ministerie van LNV is door Ecorys, Aequator en het Verwey-Jonker instituut een studie gedaan naar het marktpotentieel van verbrede landbouwactiviteiten (2009). Onderstaande tabel, overgenomen uit deze studie, geeft een overzicht van het marktpotentieel. Verschillende factoren zijn van invloed op de kansen en mogelijkheden om dit marktpotentieel ook te verwezenlijken, hierbij maken de auteurs een onderscheid in marktvolume en omgevingsfactoren, toegankelijkheid van de markt, wet- en regelgeving en bedrijfsinterne factoren.

Deelsegmenten	Omzet (2007) (in € miljoen)	Marktpotentieel (in € miljoen)
Landbouw en zorg	45	150
Agrarische kinderopvang	4	25 – 50
Recreatie bij de boer	92	110 – 140
Educatie	1,5	3
Streekproducten en korte ketens	89*	1171 – 4157*
TOTAAL	232	1459 – 4500

Tabel 3.2 Marktpotentieel (€ miljoen per jaar) verbredingactiviteiten landbouw

* De berekening van het aanbod is exclusief afzet naar groothandels en andere samenwerkingsverbanden. Het is daarom niet mogelijk de huidige omzet en potentieel met elkaar te vergelijken.

3.2 Landschap

3.2.1 Onderwerp van maatschappelijk debat

De toekomst van het boerenlandschap en het platteland is veelvuldig onderwerp van het maatschappelijke debat. Er is veel aandacht voor verrommeling en 'leegloop' van delen van Nederland en het nog verder terugvallen van het voorzieningenniveau in plattelandsdorpen. Een deel van die leegloop en krimp vindt plaats in plattelandsgebieden en agrarische gemeenschappen. Minister van der Laan maakt zich namens het kabinet openlijk zorgen over de leegloop, mogelijke resulterend in een conflict tussen arme en rijke gebieden⁶.

Minder belangstelling is er vooralsnog voor de invloed van de veranderende samenstelling van de bevolking op de ontwikkeling van het landelijk gebied. Vergrijzing zal de vraag naar vrijetijdsbesteding en zorg beïnvloeden en daarmee de ontwikkeling van het landschap en het landelijk gebied kunnen beïnvloeden. De diversiteit aan culturen in de samenleving beïnvloedt de eetcultuur en voedsel vraag, maar ook de natuurbeelden en vrije tijdsbesteding. Onduidelijk is nog hoe deze relaties precies zullen uitpakken. (Oostindie et al 2009)

De boer staat in de belangstelling als voedselproducent, maar ook steeds meer als hoeder van het landschap. Veel aandacht is er voor boeren in landschappen binnen de invloedssfeer van stedelijke agglomeraties, zoals in de Randstad. Wat betekent de boer voor de stedeling en wat betekent de stedeling voor de boer. Bijzondere aandacht gaat uit naar hoe we onze steden zouden kunnen aanpassen aan onze wensen om voedsel dicht bij huis te verbouwen. Verder is er ook aandacht voor gebieden onder druk die op zoek zijn naar mogelijkheden om het landschap vast te houden of zelfs te verbeteren. Zo profileert Midden-Delfland zich als de eerste Nederlandse slow city waarbij het landschap zelf als streekproduct wordt gezien⁷. Aandacht gaat ook uit naar boeren met innovatieve ideeën en doorzettingsvermogen⁸, waarvan de Boeren voor Natuur ontwikkelingen in Biesland en Twickel mooie voorbeelden zijn. Minister Verburg (LNV) en minister Cramer (VROM) zijn in juni 2009 samen de driejarige landschapscampagne 'Het wordt mooier als u meedoet' gestart en zij werken samen in het programma 'Mooi Nederland aan de aanpak van verrommeling en verbetering van de ruimtelijke kwaliteit'.

De maatschappelijke aandacht voor het landschap is dus zowel fysiek ruimtelijk (verrommeling) als sociaal ruimtelijk (leefbaarheid, voorzieningen, stad-land relaties). Maatschappelijke ontwikkelingen leiden er toe dat de betekenis van het landelijk gebied verschuift. In haar advies 'Boeren, burgers en buitenlui' (2002) constateert de Raad voor het Landelijk gebied: "*In het landelijk gebied is een geleidelijke, maar wel ingrijpende en omstreden omwenteling gaande: het wordt minder belangrijk als exclusief domein voor ons voedsel en meer voor wonen, natuur en recreatie: van 'voedsel voor de markt' naar 'consumptieruimte voor alle Nederlanders'.*" (RLG 2002, p. 44) In het advies onderscheidt de Raad voor het Landelijk Gebied drie

6 'Leegloop platteland' in Trouw 15 mei 2009

7 'slow city', Trouw 23 mei 2009

8 'Eetbare stad', Trouw 30 mei 2009; 'Korte lijnen', Trouw 30 mei 2009; 'Stadsboer' en 'Vecht dal', Trouw 30 mei 2009; 'Echt voedsel', Trouw 30 mei 2009; 'Boerderij duurzamer maken met behulp van de buitenwereld', Trouw 19 juni 2009;

3. Literatuur

groepen consumenten: 10 miljoen stedelingen, 6 miljoen plattelandsbewoners en honderdduizend boeren, die elk met een eigen bril, verwachting en visie naar deze 'consumptieruimte' kijken.

3.2.2 Landschappelijke kwaliteit

Voordat we iets over landschappelijke kwaliteit kunnen zeggen, is het zinvol stil te staan bij het begrip landschap. In de Nota Landschap (LNV 1992) wordt landschap gedefinieerd als *'het waarneembare deel van de aarde, dat wordt bepaald door de onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de factoren klimaat, reliëf, water, bodem, flora en fauna, alsmede het menselijk handelen'*. In het vigerende generieke landschapsbeleid uit de Nota Ruimte (VROM, 2004) gaat het om meer dan alleen de fysieke verschijningsvorm en haar natuurlijke- en gebruikswaarde. Belevingswaarde en culturele waarde krijgen een gelijkwaardig belang toegekend. In de recent verschenen Agenda Landschap (2009) wordt benadrukt dat het landschapsbeeld sterk door de landbouw wordt beïnvloed (beslaat 60% van de ruimte), maar dat ook dorpen, steden en infrastructuur sterk beeld bepalend zijn. Ook verhalen en de soms onzichtbare sporen als archeologische plaatsen en aardkundige elementen worden als onderdeel van het landschap aangemerkt. In de Agenda Landschap wordt uitgegaan van de definitie van landschap uit de Europese Landschapsconventie: *Een gebied zoals dat door mensen wordt waargenomen en waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en menselijke factoren en de interactie daartussen*.

Duidelijk is dat bij de begripsbepaling van landschap in een beleidscontext nog geen afscheid is genomen van het denken in de tegenstelling stad en land (Vroom 2005). De nadruk van de vigerende beleidsboodschap ligt op het in stand houden van de (cultuurhistorische) variatie in beelden van stad en land. Met het complexe begrip landschap wordt vooral bedoeld op het landelijk gebied. Hierbij wordt het cultuurlandschap vooropgesteld als hét uitgangspunt voor de(her)inrichting van het Nederlandse landschap.

De beleidsdefinitie zou worden gekleurd door de behoefte om te kunnen interveniëren via planvorming en ontwerp (Vroom 2005). In de wetenschap blijkt het landschap als het waarneembare deel van de aarde, een lastige materie om grip op te krijgen. De tuin- en landschapsarchitect benadert landschap vanuit een tweeledigheid in beeldvorming: aan de ene kant is landschap het object om te ontleden en in te kunnen ingrijpen; aan de andere kant is landschap een spiegel voor verlangens, een bron voor zingeving. Het blijkt erg moeilijk te zijn een definitie te geven die alle invalshoeken dekt. Olwig en Jackson stellen dat *'we onder invloed van de Descartiaanse scheiding van subject en object we het 'land' van landschap als beschrijfbaar en ontleedbaar kunnen zien in zijn componenten zoals bodem, waterhuishouding, begroeiing en bebouwing. Maar het landschap van onze alledaagse leefwereld is wat we zien: onze omgeving, vol betekenissen, verhalen van toen en nu, verwachtingen en emoties. Afhankelijk van kennis en het herkennen, van normen en waarden, doelstellingen en belangen wordt het landschap geheel verschillend gezien en gedefinieerd'*. (Vroom 2005)

3. Literatuur

Landschappelijke kwaliteit

Met de Nota Landschap (LNV 1992) is het landschapsbeleid op de kaart gezet. Landschappelijke kwaliteit werd hier uitgewerkt als: esthetisch waardevol (schoonheid), ecologisch goed functioneren (stevigheid) en economisch goed functioneren (bruikbaarheid). Deze driedeling is afgeleid van Vitruvius (schoonheid - venustas, stevigheid - firmitas, bruikbaarheid - utilitas). De Nota Ruimte (VROM 2004) hanteert een vergelijkbare driedeling voor ruimtelijke kwaliteit: belevingswaarde, toekomstwaarde en gebruikswaarde. Gebruikswaarde staat hier vooral voor het tegelijkertijd gebruik kunnen maken van de ruimte voor meerdere functies. Toegankelijkheid en veiligheid staan hierbij voorop. Bij toekomstwaarde staan vooral duurzaamheid, biodiversiteit, robuustheid, aanpasbaarheid en flexibiliteit in de tijd centraal. En bij belevingswaarde gaat het vooral om cultureel besef, diversiteit, menselijke maat, identiteit, afleesbaarheid van (cultuur)historie en schoonheid.

Aspecten van landschappelijke / ruimtelijke kwaliteit			
Vitruvius	Venustas	Firmitas	Utilitas
	Schoonheid	Stevigheid	Gebruikswaarde
Nota Landschap	Esthetisch waardevol	Ecologische goed functioneren	Goede economisch functionele basis
Nota Ruimte	Belevingswaarde	Toekomstwaarde	Gebruikswaarde

Tabel 3.3 Overzicht van aspecten van landschappelijke / ruimtelijke kwaliteit

In de Nota Ruimte wordt gesteld dat de kwaliteit van landschap samenhangt met respect voor historie en daarmee samenhangende landschappelijke structuren. In het specifieke landschapsbeleid voor de Nationale Landschappen wordt dit opgepakt door de focus op drie landschappelijke kernkwaliteiten per Nationaal Landschap. Voor het reguliere landschapsbeleid zijn echter geen landschappelijke kernkwaliteiten geformuleerd. Wel worden vier algemene kernkwaliteiten genoemd als samenhangende aandachtspunten bij het vormgeven en ontwikkelen met kwaliteit, te weten: natuurlijke kwaliteit, culturele kwaliteit, belevingskwaliteit en gebruikskwaliteit. Door de nadruk in het specifieke landschapsbeleid op de uitwerking van deze fysieke kenmerken van het cultuurlandschap blijven voorsnog de culturele en belevingsaspecten (de hedendaagse waardering en betekenis) van dat heel fysiek opgevatte cultuurlandschap onderbelicht. Met de recent uitgegeven Agenda Landschap (2009) wordt dit wel opgepakt. Deze nota richt zich primair op het zorgvuldig omgaan met de ruimte, de betrokkenheid van de burgers en een duurzame financiering van landschap.

Van Assche (2002) geeft aan dat een kwaliteitsbeeld ontstaat door het toekennen van betekenissen door mensen, een proces dat weer wordt beïnvloed door het (veranderlijke) wereldbeeld van de beoordelaar. Hij zegt dan ook dat 'dé kwaliteit

3. Literatuur

van het landschap niet is te benoemen, omdat kwaliteit geen intrinsiek onderdeel is van het landschap'. Kwaliteit is dus geen onderdeel van het landschap, maar ontstaat door het toekennen van betekenissen (waardering) van mensen aan landschap. In het onderzoek 'speculatieve cultuurhistorie' (Groot et al 2005) wordt de redenering omgekeerd. Iets dat gewaardeerd wordt heeft kwaliteit. Kwaliteit kun je echter niet voorspellen. Het onderzoek van Groot et al (2005) heeft geresulteerd in inzicht in het tot stand komen van betekenissen. De onderzoekers hebben een aantal aandachtspunten, kenmerken die de kans op waardering vergroten, op een rij gezet (zie tabel 3.4). Ze concluderen dat wanneer een ontwikkeling voldoet aan bepaalde kenmerken van het (primaire) object, de context, de sociale omgeving en economische mechanismen, de kans groter is dat ze gewaardeerd zullen worden. En met waardering hebben ze per definitie kwaliteit.

Landschapskwaliteit & leesbaarheid

Karina Hendriks en Derk Jan Stobbelaar gaan in hun dissertatie (2003) in op het ontwikkelen van een methode om de bijdrage van gangbare en biologische landbouwbedrijven aan landschapskwaliteit te bepalen. De focus van de studie is belevingswaarde (cultureel aspect), vernieuwingsactiviteiten (sociaal-economisch aspect) en natuurkwaliteit ((a)biotisch aspect) van het landbouwbedrijf.

Kwaliteit wordt door Hendriks en Stobbelaar vastgesteld door het waargenomen beeld af te zetten tegen een referentiebeeld (van het bedrijf als afgeleide van de streek). Dat referentiebeeld is per streek verschillend en het is een onderbouwde en expliciete visie op de wijze waarop samenhangen in het landschap zich optimaal kunnen uitdrukken. De visie is tot stand gekomen door de eigen waarnemingen, literatuur en algemene kennis van historische geografie, bodemkunde, geomorfologie, vegetatiekunde en landschapsecologie. Ook vigerende beleidsstukken zijn door Hendriks en Stobbelaar meegenomen, zowel van overheden als van maatschappelijke organisaties.

Leesbaarheid wordt gedefinieerd als een maatstaf voor landschapskwaliteit. Leesbaarheid is dan de mate waarin een landschap samenhangen toont die oriëntatie in tijd en ruimte mogelijk maken en wordt vertaald naar coherentie tussen:

- Verticale samenhang: natuurlijke zaken als bodem, geomorfologie, waterelementen, grondgebruik
- Horizontale samenhang in functionele agronomische ecologische relatie in ruimtelijke compositie
- Seizoenssamenhang: moment in jaar in kleur en vormen van natuurlijke elementen en menselijke activiteiten in het landschap
- Historische samenhang: moment in de geschiedenis in patronen en landschapselementen

Landbouwbedrijven zijn bouwstenen van een streek. Een landbouwbedrijf in het landschap wordt ten aanzien van de analyse onderverdeeld in drie bedrijfscomponenten met ieder hun specifieke invloed op de leesbaarheid van het streeklandschap: de velden, het erf en de randen. Hierbij wordt de architectuur van de gebouwen als onderdeel van het erf meegenomen. Het 'meten' van de leesbaarheid is door

3. Literatuur

Kenmerken van belang bij waardesprongen				
Object		Context	Sociale omgeving	Economische mechanismen
Niet of nauwelijks conceptualisatie				
Primaire kenmerken object	Object kenmerken	Context kenmerken	Sociale kenmerken	Economische kenmerken
Grootte en massa	Leeftijd			
Compositie en ruimtelijke verdeling	Functionaliteit	Omgeving, plaats, positie	Stijl	
Ritme	Zorg	Diversiteit	Smaken verschillen	
Kleur	Ambachtelijkheid	Compleetheid versus fragmenten	Wat van ver komt is goed	
Contrast	Duurzaamheid, robuustheid	Puurheid, oorspronkelijkheid	Beïnvloeding	
Mate van decoratie	Flexibiliteit	Zeldzaamheid, schaarste uniciteit	Bekendheid van de ontwerper	
Mate van detaillering	Amusementswaarde	Oriëntatie	Leken, deskundigen en avant-garde	
Gebruik van herkenbare vormen	Atmosfeer		Kennis	
Licht			Verhaal	

Tabel 3.4 Kenmerken van belang bij waardesprongen, ontleent aan 'Speculatieve cultuurhistorie'

3. Literatuur

Stobbelaar en Hendriks uitgewerkt in een arbeidsintensief (in tijd en doorlooptijd) en complex systeem wat (nog) niet zomaar toepasbaar is in bijvoorbeeld dit onderzoek naar multifunctionele landbouw en landschap. Wel is de opzet de verschijningsvorm van een multifunctioneel bedrijf af te zetten tegen de (streekeigen) referentie van een regulier agrarisch bedrijf een leidmotief in het onderzoek.

Hulpmiddel om kwaliteit te duiden

De kwaliteitsmatrix, ontwikkeld door Habiforum, is een hulpmiddel om bij een specifieke opgave grip te krijgen wat er onder de 'kwaliteit van het landschap' verstaan kan worden (Snelders 2003). Deze manier van werken hanteert een ander uitgangspunt dan bovenstaande werkwijze. De methode gaat uit van het idee dat kwaliteit *an sich* geen onderdeel is van landschap, maar gevormd wordt door de betekenissen die mensen toekennen aan het landschap. Een uitgangspunt dat sterk verwant is met de stelling van Van Assche (Assche 2002). Concreet betekent dit tevens dat elke willekeurige groep mensen tot een andere invulling van dat begrip kan komen. Om toch bij gebiedsontwikkeling tot een werkbaar en concrete invulling van het begrip ruimtelijke kwaliteit te komen is de kwaliteitsmatrix ontwikkeld.

Op de verticale as van de kwaliteitsmatrix staat de onderverdeling in gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde (Nota Ruimte 2004) en op de horizontale as de aspecten economisch, sociaal, ecologisch en cultureel (zie tabel 3.5). Het idee is door in gesprek te gaan met alle betrokken gebiedspartijen over de invulling van de tabel een gezamenlijk (uniek) beeld kan ontstaan wat deze groep bij deze gebiedsopgave onder ruimtelijke kwaliteit wil verstaan. In de tabel hieronder is bij wijze van voorbeeld een mogelijke invulling gegeven. In dit onderzoek is ervoor gekozen deze werkwijze te volgen om te bepalen aan welke aspecten van (kwaliteit van het) landschap in de observatie en interviews in ieder geval aandacht besteed moest worden.

3.2.3 Landschapsbeleid

In het Nederlandse landschapsbeleid is de Europese interventie minder prominent dan in het landbouwbeleid. Echter voor natuur en milieu is Europees beleid (Europese Vogel & Habitatrichtlijnen en de Natura 2000 gebieden) wel degelijk sturend voor wat er wel of niet kan in bepaalde delen van het land.

Het Nederlandse landschapsbeleid maakt een onderverdeling in twee beleids-categorieën waar de landschappelijke kwaliteiten een belangrijke rol spelen. Er wordt een onderscheid gemaakt in een generiek en specifiek (Nationale Landschappen) landschapsbeleid. Voor het generieke landschapsbeleid (alles buiten de Nationale Landschappen en de natuurgebieden) geldt het regime 'ontwikkelen met kwaliteit'. Voor het specifieke landschapsbeleid geldt 'behoud door ontwikkeling'. Als er ontwikkelingen worden gepland dan moet dat zorgvuldig gebeuren, zodanig dat de landschappelijke kernkwaliteiten niet achteruit gaan maar juist worden versterkt. De provincie is de regisseur van het landschapsbeleid en het rijk faciliteert met kennis en ondersteuning.

Onder het landschapsbeleid kennen de 20 Nationale landschappen ieder hun eigen set aan specifiek geformuleerde kernkwaliteiten (landschapskenmerken) toe. Deze zijn op hoofdlijnen benoemd door het rijk en deze zijn door de provincies per Nationaal

3. Literatuur

	Economisch	Sociaal	Ecologisch	Cultureel
Gebruiks- waarde	Allocatie- efficiëntie	Toegang	Veiligheid	Keuzevrijheid
	Bereikbaarheid	Verdeling	Hinder	Verscheiden- heid
	Externe effecten	Deelname	Verdroging	Ontmoeting
	Multi-purpose	Keuze	Versnippering	
Belevings- waarde	Imago	Ongelijkheid	Ruimte, rust	Eigenheid
	Attractiviteit	Verbondenheid	Schoonheid	Schoonheid
		Veiligheid	Gezondheid	Contrast
Toekomst- waarde	Stabiliteit/ flexibiliteit	Insluiting	Voorraden	Erfgoed
	Agglomeratie	Cultures of poverty	Ecosystemen	Integratie
	Cumulatieve attractie			Vernieuwing

Tabel 3.5 Kwaliteitsmatrix van Habiforum⁹

Landschap uitgewerkt. Voor het generieke landschapsbeleid (buiten de Nationale Landschappen) bestaat een minder concrete formulering waaraan ontwikkelingen zouden moeten bijdragen. Wel is een Agenda Landschap opgesteld (2009) waarin het generieke landschapsbeleid is uitgewerkt. In de Agenda Landschap worden drie opgaven benoemd: (1) zorgvuldig omgaan met de ruimte, (2) het wordt mooier als u meedoet en (3) landschap duurzaam financieren.

De eerste opgave richt zich met name op de fysiek ruimtelijke kant van het landschap. Het programma Mooi Nederland van het ministerie van VROM sluit hier op aan en het is bedoeld om verrommeling aan te pakken en de ruimtelijke kwaliteit te bevorderen. De tweede opgave richt zich op de betrokkenheid van burgers en bedrijven bij het landschap. Hiervoor is onder meer de publiekscampagne 'Een mooier landschap, maak het mee' van de ministeries LNV en VROM in samenwerking met het

9 Zie ook www.werkbankruimtelijkekwaliteit.nl

3. Literatuur

landschapsmanifest¹⁰ gestart. Voor de derde opgave heeft de Taskforce Financiering Landschap inmiddels een advies uitgebracht en door het ministerie van LNV wordt gekeken hoe het GLB hiervoor zou kunnen worden benut.

3.3 Multifunctionele Landbouw en landschap

In de bestudeerde literatuur (nationaal en internationaal) over Multifunctionele Landbouw is weinig tot geen aandacht voor de ruimtelijke aspecten van MFL. Er is gezocht met behulp van zoekmachines als Scopus.com en Scirus.org. Er is o.m. gezocht op combinaties van multifunctional AND landscape, diversification AND landscape, en ook care AND landscape. Bij sommige hits is verder gezocht via de in de publicatie gebruikte referenties. Één van de ingangen is de website van het MULTAGRI project geweest. De gevonden publicaties zijn vervolgens gescand op verwijzingen naar ruimtelijke impact aspecten.

Binnen Wageningen UR wordt veel onderzoek gedaan naar de toekomst van de landbouw in Nederland. Er is daarbij specifieke aandacht voor kennisontwikkeling gericht op een verdere professionalisering en opschaling van de multifunctionele landbouw. Onderhavig onderzoek is voor zover bekend het enige onderzoek dat specifiek kijkt naar de ruimtelijke consequenties van multifunctionele landbouw. In de nu volgende tekst wordt aan de hand van gevonden thema's kort beschreven wat er is gevonden ten aanzien van fysiek ruimtelijke consequenties.

Bedrijfsgerelateerde aspecten

De ruimtelijke aspecten die worden beschreven zijn vaak gekoppeld aan praktische inrichtingseisen als *functiescheiding* om verspreiding van dierziektes te voorkomen, *herkenbare identiteit* van het bedrijf vanuit het oogpunt van marketing, beleefde *overlast* door 'andere' bewoners van het platteland en *schaalvraagstukken* ten aanzien van het aandeel verbreding als onderdeel van het gehele bedrijf (ASG 2008).

Landbouw en zorg

De *schaal* van het bedrijf, de arbeidsintensiviteit van en het soort werkzaamheden en de grootte van de dieren zijn onderwerp van onderzoek. Koeien bijvoorbeeld blijken niet goed samen te gaan met zorg, in tegenstelling tot kleine dieren als kippen, konijnen, ganzen en varkens. Activiteiten als *natuurbescherming* en *onderhoud van landschapselementen* blijken op 50% van 48 onderzochte bedrijven in Duitsland voor te komen (Elsen et al 2006).

Veranderende functie leidt tot beperkte verandering van het uiterlijk

Multifunctionele landbouw als voorbeeld van het verbreden van de economische basis wordt van belang geacht voor de vitaliteit van het landelijke gebied. In de praktijk blijkt *behoud van architectonische uiterlijkheden bij functieverandering* niet altijd mogelijk. Architecturale veranderingen maken een ander gebruik van de ruimte dan het agrarisch gebruik mogelijk en deze worden daarom ook vaak door de initiatiefnemers verwelkomd. Buitenstaanders waarderen een boerderij echter vaak op de originele uiterlijkheden. In de literatuur wordt geschreven over

10 Een verbond voortkomend uit het akkoord van Apeldoorn van Rijk, Provincies, Gemeenten en belangenverenigingen, gericht op het tegengaan van verrommeling en ongebreidelde stads- en dorpsuitbreiding in het Nederlandse landschap.

3. Literatuur

beautification van het erf bij nieuwkomers (niet agrariërs) op het platteland (Vaart 2005). Nieuwkomers met een sterke hang naar nostalgie zouden *niet restaureren maar vooral fossiliseren*. Dit fenomeen wordt vooral beschreven voor nieuwkomers die gaan wonen op het platteland. Of dit fenomeen ook optreedt voor nieuwkomers die zich als (MFL) ondernemer nieuw vestigen in een gebied is niet beschreven.

Toegankelijkheid van het platteland

Sommige verbredingsinitiatieven groeien snel en sterk. Zo telt Fruittuin Wielewaal bij Eindhoven circa 40.000 bezoekers per jaar. Het bedrijf is van plan uit te breiden met een belevingscentrum en een horecagelegenheden en zij wil als poort vanuit de stad naar het Groene Woud gaan fungeren. Dergelijke ontwikkelingen zijn soms aanleiding voor *angst van verlies van het karakter en de toegankelijkheid* van het landelijke gebied (Visser et al 2007).

Wet en regelgeving

Nevenactiviteiten kunnen snel succesvol zijn en groot worden. Bestemmingsplannen stellen echter vaak maxima aan bepaalde zaken (Schoorlemmer et al 2006). Een verbrede tak uit laten groeien tot hoofdtak kan dan eigenlijk alleen als daarvoor een *bestemmingsplanwijziging* wordt aangevraagd en ook wordt toegekend. Ook worden er soms *strikte eisen* gesteld aan de vorm waarin een verbreding plaatsvindt. In Sluis mag *verblijfrecreatie* bijvoorbeeld alleen uitbreiden wanneer die plaatsvindt *binnen agrarische bebouwing met cultuurhistorische waarde*. En in gemeente Woerden bijvoorbeeld zijn Landwinkels gekoppeld aan een *maximaal vloeroppervlak*.

Divers nieuw instrumentarium maakt vestiging en uitbreiding van (verbrede) agrarische activiteiten mogelijk in gebieden die voorheen als te gevoelig werden aangemerkt. Bedrijfsontwikkeling moet dan wel gekoppeld zijn aan *verbetering van de omgevingskwaliteiten*, als landschappelijke inpassing, water afkoppeling, aanleg nieuwe natuur, ontstening, het leveren van een maatschappelijke tegenprestatie als ammoniakreductie, het afbreken van ontsierende stallen of het realiseren van natuurdoelen (Schoorlemmer et al 2006).

Ruimtelijke consequenties MFL nauwelijks bestudeerd

De ruimtelijke consequenties van multifunctionele landbouw op bedrijfsniveau komt in de literatuur zoals getoond slechts 'tussen de regels' aan bod. De invloed van MFL als sector op het hogere schaalniveau van een gebied of landschap is tot nu toe nauwelijks bestudeerd. De methodiek van Hendriks en Stobbelaar was voor de onderzoekers van dit rapport aanleiding om de (streekeigen) reguliere landbouw bedrijven als referentie te gebruiken voor de verschijningsvorm van multifunctionele bedrijvigheid. In het voorliggende onderzoek is mede daarom gebruik gemaakt van verschillende onderzoekstechnieken en een ontwerpde, iteratieve aanpak, waarin zowel onderzoeksvraag als resultaten kritisch steeds opnieuw beschouwd worden (zie ook hoofdstuk 2). Het onderzoek heeft daarmee vooral een verkennend karakter. De opgedane inzichten uit de bestudeerde gebieden leiden naast een aantal conclusies tot de agendering van kennislacunes en nader te onderzoeken vraagstukken.

4. GIS Analyse

- 4.1 Verspreiding MFL over Nederland
- 4.2 Relatie MFL-bedrijven met landschapstype
- 4.3 Relatie MFL-bedrijven met stedelijk gebied
- 4.4 Conclusie

**Hoe is de verspreiding van Multifunctionele
landbouw in Nederland?**

4 GIS Analyse

In het onderzoek MFL en landschap is met behulp van GIS data analyse op een kwantitatieve wijze gekeken naar een aantal verschillen en overeenkomsten tussen multifunctionele landbouw bedrijven en reguliere landbouwbedrijven.

Uit de onderzoeksvragen die aan het begin van het project zijn geformuleerd zijn er twee vragen die zich lenen voor een nadere analyse met GIS data. Het gaat om de onderzoeksvragen:

1. In welke gebieden (landschappen) in Nederland vindt een sterke ontwikkeling van MFL plaats?
- 2b. Is er een verband tussen het voorkomen van MFL en het type landschap en de nabijheid van stedelijk gebied?

In 4.1 wordt ingegaan op de geografische verspreiding van MFL activiteiten over Nederland. In 4.2 komt de relatie tussen MFL en landschapstype aan de orde en in 4.3 de relatie tussen MFL en bebouwd gebied. Aan het eind van het hoofdstuk staan de bevindingen samengevat (4.4).

4.1 Verspreiding MFL over Nederland

Voor de verspreiding van MFL bedrijven over Nederland is in dit onderzoek gebruik gemaakt van inventarisaties gedaan in het onderzoek 'Kijk op multifunctionele Landbouw' (Roest et al 2009). In deze studie zijn kaarten gemaakt waarop de verspreiding van multifunctionele landbouw bedrijven over heel Nederland is weergegeven. De verspreidingskaarten zijn gemaakt voor landbouwbedrijven met multifunctionele activiteiten onderverdeeld naar recreatie, zorg, verkoop en verwerking producten en agrarisch natuurbeheer.

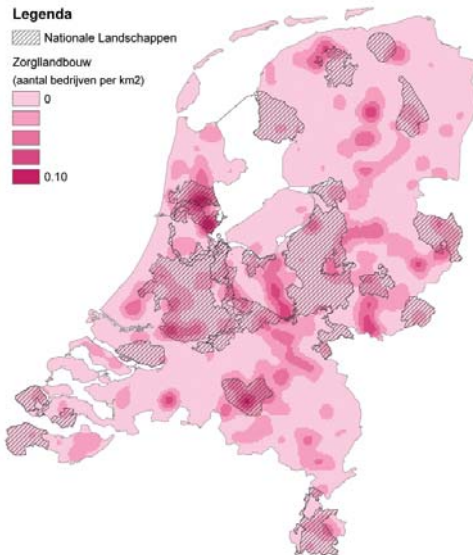
Voor het onderzoek MFL en landschap zijn het stedelijk gebied en de Nationale landschappen op de verspreidingskaarten geprojecteerd. Deze kaarten zijn gebruikt voor de selectie van de casestudie gebieden in deze verkenning. Daarnaast geven ze een eerste indruk van een potentiële relatie tussen MFL activiteiten & Nationale Landschappen en MFL activiteiten & de stad.

4.2 Relatie MFL-bedrijven met landschapstype

Is er een relatie tussen landschapstype en verspreiding van het type MFL bedrijf? Wat zouden we kunnen zeggen over het ontstaan of de ontwikkeling van multifunctionele landbouw activiteiten in relatie tot landschapstypen? Met GIS analyse kunnen we nagaan of multifunctionele landbouw relatief vaker voorkomt in bepaalde landschapstypen.

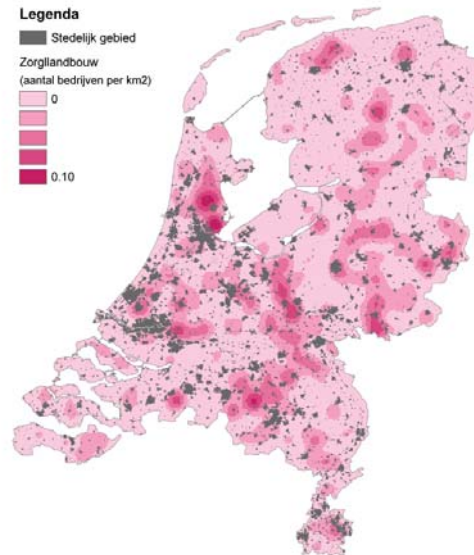
4. GIS Analyse

Bedrijven met zorglandbouw 2007 en Nationale Landschappen

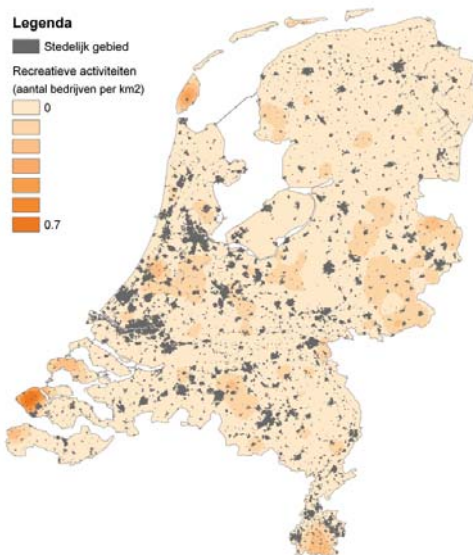
Figuur 4.1 Zorglandbouw en Nationale Landschappen (Bron: GIAB 2007, Alterra)

Bedrijven met zorglandbouw 2007 en stedelijk gebied

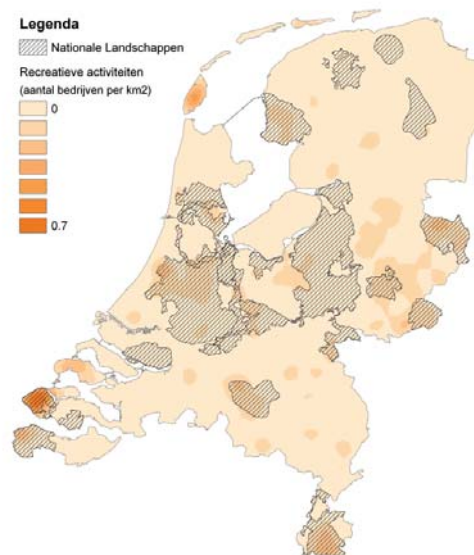
Figuur 4.2 Zorglandbouw en stedelijk gebied (Bron: GIAB 2007, Alterra)

Bedrijven met recreatieve activiteiten 2007 en stedelijk gebied

Figuur 4.3 Bedrijven met recreatieve verbreding en Nationale Landschappen (Bron: GIAB 2007, Alterra)

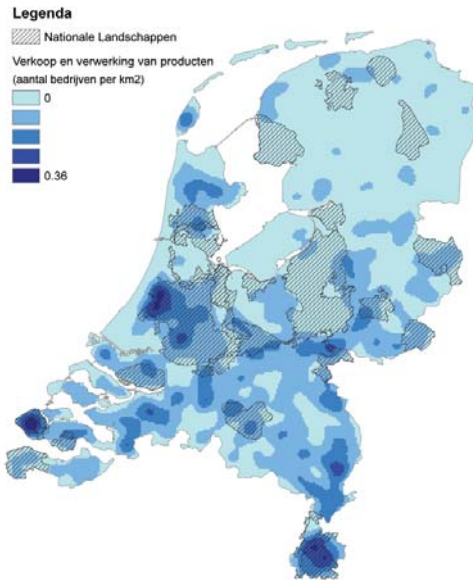
Bedrijven met recreatieve activiteiten 2007 en Nationale Landschappen

Figuur 4.4 Bedrijven met recreatieve verbreding en stedelijk gebied (Bron: GIAB 2007, Alterra)

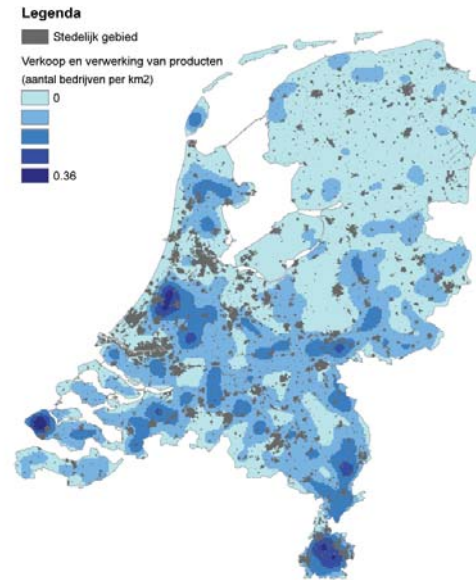
4. GIS Analyse

Bedrijven met verkoop en verwerking van producten 2007 en Nationale Landschappen

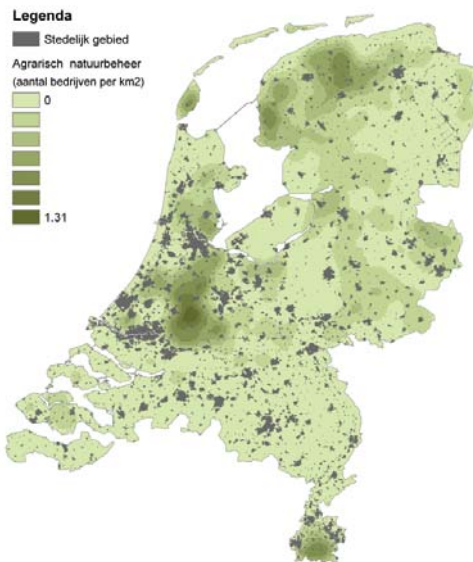
Figuur 4.5 Bedrijven met verkoop en verwerking van producten en Nationale Landschappen (Bron: GIAB 2007, Alterra)

Bedrijven met verkoop en verwerking van producten 2007 en stedelijk gebied

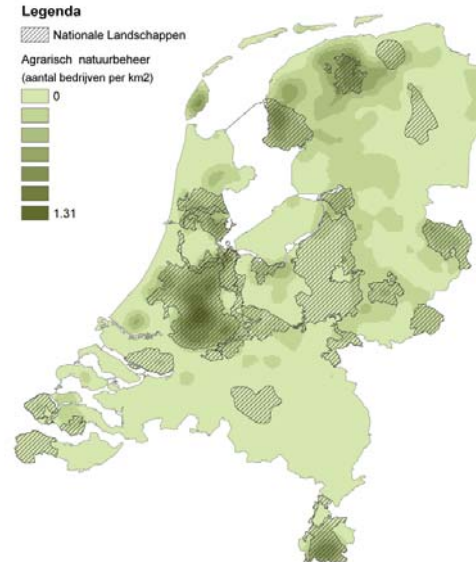
Figuur 4.6 Bedrijven met verkoop en verwerking van producten en stedelijk gebied (Bron: GIAB 2007, Alterra)

Bedrijven met agrarisch natuurbeheer 2007 en stedelijk gebied

Figuur 4.7 Bedrijven met agrarisch natuurbeheer en Nationale Landschappen (Bron: GIAB 2007, Alterra)

Bedrijven met agrarisch natuurbeheer 2007 en Nationale Landschappen

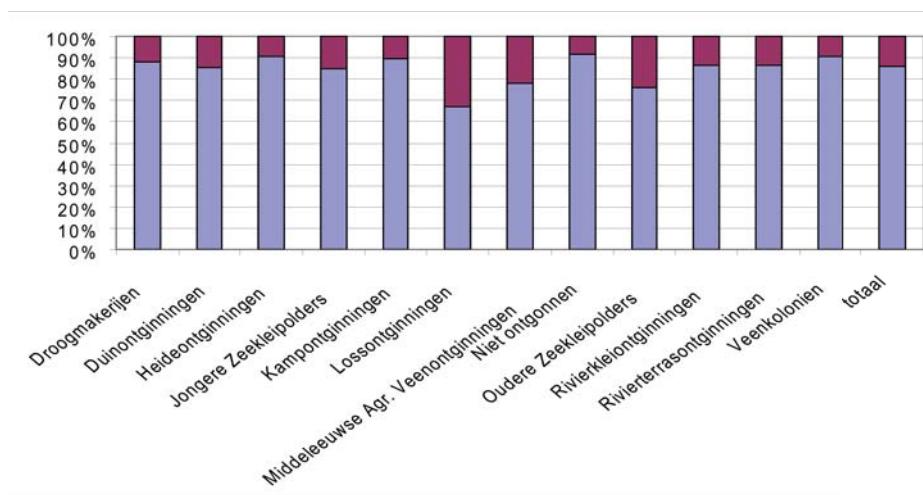
Figuur 4.8 Bedrijven met agrarisch natuurbeheer en stedelijk gebied (Bron: GIAB 2007, Alterra)

4. GIS Analyse

Om dit te onderzoeken is gebruik gemaakt van 12 landschapstypen zoals reeds gedefinieerd in de HISTLAND Database. Voor elk bedrijf uit de metelling is in deze analyse bepaald in welk van de 12 landschapstypen het ligt¹¹. De bedrijven zijn onderverdeeld in:

- reguliere bedrijven (zonder verbrede activiteiten in zorg, verkoop, recreatie of agrarisch natuurbeheer) (Regulier);
- bedrijven met een recreatieve verbreding (Recreatie);
- bedrijven met verkoop en/of verwerking van producten aan huis (Verkoop);
- bedrijven met verbreding in de zorg (Zorg);
- bedrijven met agrarisch natuurbeheer. (Agr. Natuurbeheer)¹².

Onderstaande figuur geeft de verdeling tussen reguliere en MFL bedrijven per landschapstype weer.

Figuur 4.9 Verdeling regulier en MFL bedrijven per landschapstype

In de tabel in Bijlage 3 staat per landschapstype het totaal aantal bedrijven uit de 5 bovengenoemde categorieën en van het totaal van de verbrede takken (zowel inclusief als exclusief Agrarisch Natuurbeheer). Bedrijven met meerdere 'soorten' MFL-activiteiten tellen meermalen mee, namelijk voor elk van de activiteiten. Dat betekent dat een bedrijf dat zowel verkoop aan huis als recreatieve activiteiten bedrijft zowel in de kolom Verkoop als in de kolom Recreatie voorkomt. De laatste kolom toont het beeld van alle verbrede bedrijven die minimaal 1 van de 4 verbrede activiteiten in huis hebben waardoor dubbeltellingen zijn uitgefilterd. Naast de absolute aantallen bedrijven is per sector een kolom opgenomen die de fractie laat zien van het totale aantal bedrijven uit die sector. Van de reguliere bedrijven liggen bijvoorbeeld 4958 bedrijven in de droogmakerijen en dat staat gelijk aan 7% van het totale aantal reguliere bedrijven.

11 Bedrijven in de bebouwde kom worden toegerekend aan het dichtstbijzijnde landschapstype

12 Agrarisch natuurbeheer is in 4.3 in tegenstelling tot de andere analyses wel meegenomen in de analyse om te bezien in hoeverre de overige MFL activiteiten ruimtelijk gerelateerd zijn aan agrarisch natuurbeheer verspreiding per landschapstype

4. GIS Analyse

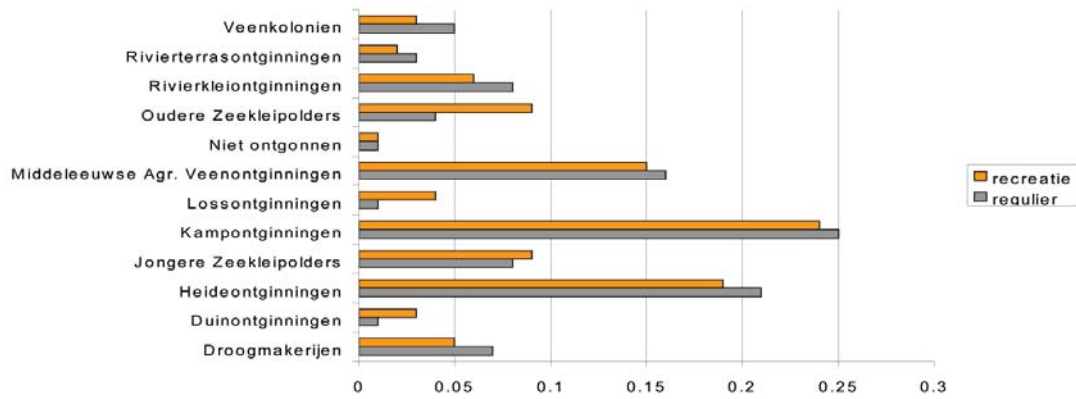
Op de hiernaast afgebeelde figuren zijn de fracties uit de tabel grafisch uitgezet. Per figuur is de fractieverdeling voor één MFL tak uitgezet tegen de fractieverdeling van reguliere bedrijven. Het totaal van alle fracties per MFL tak (reguliere landbouw) is 1. De fractie per landschapstype geeft aan welk deel (fractie) van het totaal (1) in het betreffende landschapstype ligt.

Uit de figuren valt af te lezen dat de verdeling van bedrijven met een MFL-activiteit over de verschillende landschapstypen lijkt te verschillen van de verdeling van reguliere bedrijven. Alleen bij zorg lijkt de verdeling vrijwel gelijk aan die van reguliere agrarische bedrijven. Om te bezien of deze verschillen significant zijn is met behulp van een chikwadraattoets de verdeling over de landschapstypen getest, zowel voor elke MFL-activiteit afzonderlijk als voor de combinaties in de laatste kolommen van de tabel (tabel in bijlage 3). De conclusie is dat de verdeling over de landschapstypen bij recreatie, verkoop en agrarisch natuurbeheer significant verschillend is van reguliere bedrijven (0.001). Dat wil zeggen dat de kans dat dit verschil een toevallig verschil en geen werkelijk verschil is minder dan een tiende procent. Ook de combinaties van de activiteiten samen verschillen significant (0.001) van de verdeling over landschapstypen van reguliere bedrijven. Bij zorg is de verdeling niet significant (0.05) verschillend van de verdeling van reguliere bedrijven. Dus met een betrouwbaarheid van 99.9% kan gesteld worden dat, behalve voor zorgactiviteiten, het landschapstype van invloed is op het voorkomen bedrijven met MFL-activiteiten.

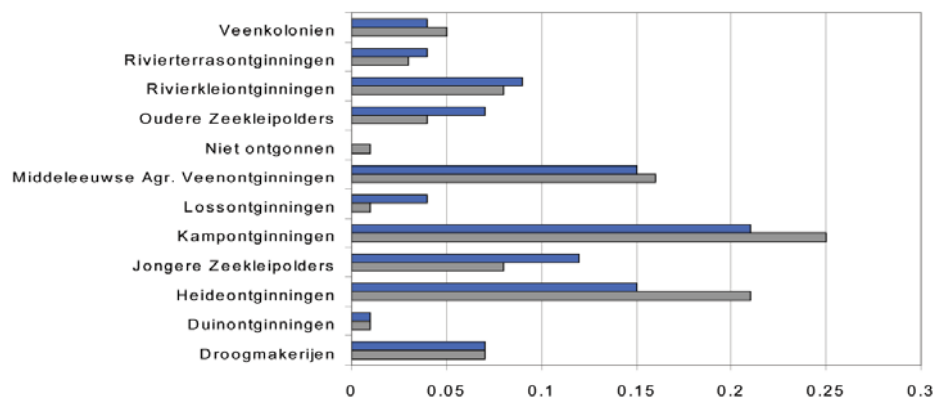
In vergelijking met de reguliere bedrijven per landschapstype valt verder het volgende op:

- in de oudere zeeleipolders is relatief veel agrarisch natuurbeheer, verkoop en verwerking van producten en recreatie;
- in de lössontginningen is relatief veel agrarisch natuurbeheer, verkoop en verwerking en recreatie;
- in de duinontginningen komt relatief wat meer recreatie voor;
- in de Middeleeuwse agrarische veenontginningen zijn relatief veel bedrijven met agrarisch natuurbeheer in vergelijking tot zowel regulier als andere MFL activiteiten;
- in de kamp- en heideontginningen komt relatief weinig agrarisch natuurbeheer voor.

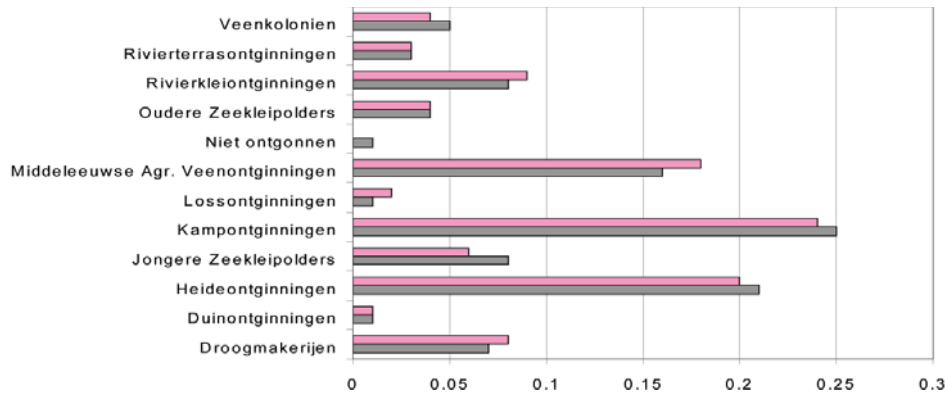
4. GIS Analyse

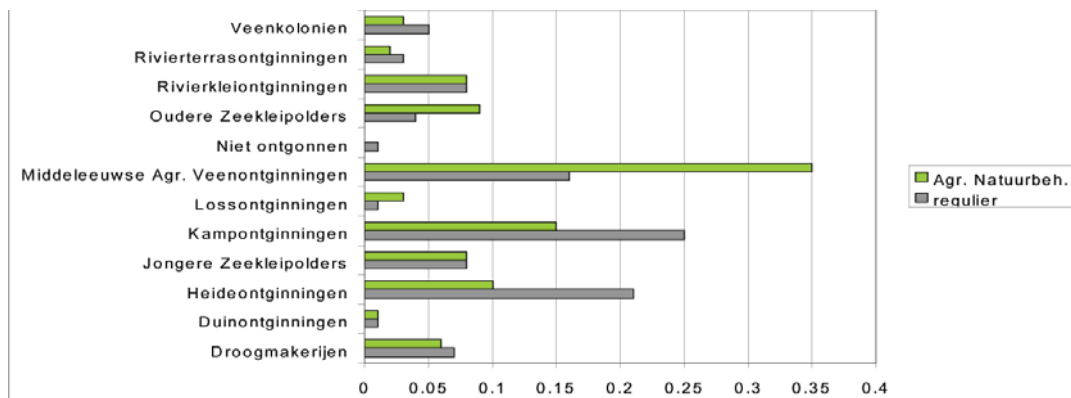
Figuur 4.10 Fractieverdeling recreatie-regulier

Figuur 4.11 Fractieverdeling verkoop en verwerking producten

Figuur 4.12 Fractieverdeling zorg-regulier

Figuur 4.13 Fractieverdeling agrarisch natuurbeheer-regulier

4. GIS Analyse

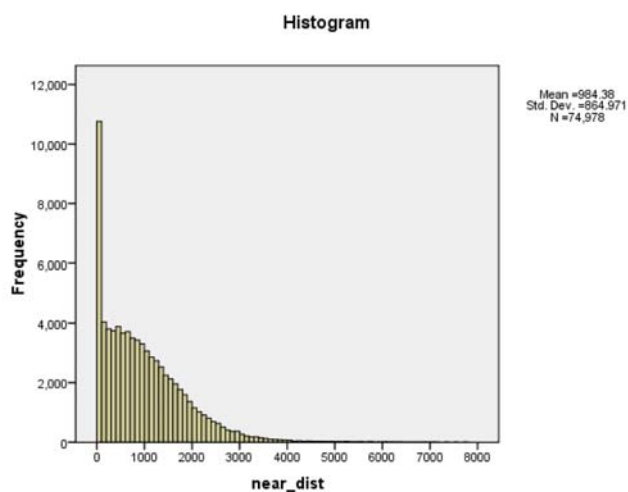
4.3 Relatie MFL-bedrijven met stedelijk gebied

Naast de relatie tussen MFL en de landschapstypen is gekeken naar de relatie tussen MFL bedrijven en de afstand tot stedelijk gebied. Bevindt multifunctionele landbouw zich op gelijke afstand tot de bebouwde kom in vergelijking tot reguliere landbouwbedrijven, of ontwikkelt het zich juist dichterbij of verderaf van de bebouwde kom? Om dat te onderzoeken is gekeken naar bebouwde kom van verschillende grootte, te weten: 80 ha, 400 ha, 1500 ha en 3000 ha.¹³

Voor elk bedrijf (GIAB¹⁴ 2007) is de afstand tot het dichtstbijzijnde bebouwd gebied (VROM 2003) berekend. Met name bij de bebouwde kom van 1500 ha. en 3000 ha. moet opgemerkt worden dat daaronder niet vallen de dicht bij elkaar gelegen kleinere kernen die samen wel groter dan 1500 resp. 3000 ha. zijn.

De bedrijven zijn onderscheiden in de 4 categorieën: reguliere bedrijven, bedrijven met recreatieve activiteiten, verkoop en/of verwerking van producten, en zorg. Bedrijven met meerdere MFL-activiteiten tellen mee bij beide activiteiten. Agrarisch natuurbeheer is in deze analyse buiten beschouwing gebleven.

In het onderstaande histogram van reguliere bedrijven is te zien dat de meeste reguliere landbouwbedrijven zich bevinden op een kleine afstand tot de bebouwde kom en dat het aantal bedrijven afneemt naarmate de afstand tot de bebouwde kom toeneemt. De verschillende MFL activiteiten geven histogrammen met dezelfde vorm.

Figuur 4.14 Histogram reguliere bedrijven

Om een analyse te kunnen maken van de vergelijking tussen reguliere bedrijven en bedrijven met MFL activiteiten is in de onderstaande tabel gebruik gemaakt van de mediaan van de afstand tot bebouwde kom. De mediaan geeft een soort centrumwaarde van de afstand aan waarbij 50% van het aantal bedrijven dichterbij de bebouwde kom ligt en 50% verder weg ligt. De percentiel waarden zijn vergelijkbare

13 De gekozen groottes zijn gebaseerd op kernen ter grootte van Renswoude (80 ha), Bennekom (400 ha), Deventer (1500 ha) en Amersfoort (3000ha)

14 GIAB = Geografische Informatie Agrarische Bedrijven

4. GIS Analyse

waarden. De 10% percentiel is de afstand waarbij 10% van de bedrijven dichterbij de bebouwde kom ligt en 90% verder weg. En zo geldt voor de 90% percentiel dat 90% van de bedrijven dichterbij de bebouwde kom ligt en 10% verder weg. Er ontstaat aldus een maat tot vergelijking die niet zo gevoelig is voor extreme uitschieters.

In de tabel is gebruik gemaakt van het GIAB-bestand 2007 en bevat dus alle agrarische bedrijven in Nederland die geregistreerd staan bij de CBS-Landbouwtelling. De resultaten zijn dus gebaseerd op de hele populatie en niet op steekproeven.

Minimale oppervlakte stedelijk gebied	Afstand tot dichtstbijzijnd bebouwd gebied (m)				
		Regulier	Recreatie	Verkoop	Zorg
0 ha.					
	10-percentiel	41 m.	94 m.	40 m.	93 m.
	Mediaan	810 m.	947 m.	675 m.	856 m.
	90-percentiel	2119 m.	2235 m.	1874 m.	2073 m.
80 ha.					
	10-percentiel	186 m.	252 m.	119 m.	202 m.
	Mediaan	1735 m.	2073 m.	1505 m.	1551 m.
	90-percentiel	4625 m.	5714 m.	4756 m.	4198 m.
400 ha.					
	10-percentiel	706 m.	706 m.	499 m.	378 m.
	Mediaan	4130 m.	4740 m.	3886 m.	3569 m.
	90-percentiel	10122 m.	12697 m.	9988 m.	9606 m.
1500 ha.					
	10-percentiel	1882 m.	1759 m.	1175 m.	781 m.
	Mediaan	9362 m.	9779 m.	8418 m.	8015 m.
	90-percentiel	23610 m.	27195 m.	23604 m.	22897 m.
3000 ha.					
	10-percentiel	3912 m.	3534 m.	3280 m.	2592 m.
	Mediaan	18622 m.	22901 m.	17179 m.	17146 m.
	90-percentiel	54757 m.	63588 m.	56650 m.	54109 m.

Tabel 4.1 Afstand van bedrijf tot dichtstbijzijnd bebouwd gebied per MFL-activiteit (percentielwaarden)

4. GIS Analyse

	Procentueel verschil in mediaan afstand met Regulier		
Min.opp.sted.geb. (ha)	Recreatie	Verkoop	Zorg
0	17%	-17%	6%
80	19%	-13%	-11%
400	15%	-6%	-14%
1500	4%	-10%	-14%
3000	23%	-8%	-8%

Tabel 4.2 Procentueel verschil in mediaan afstand van bedrijf tot dichtsbijzijd bebouwd gebied per MFL-activiteit

De analyse laat zien dat:

- landbouwbedrijven met recreatieve activiteiten verder van bebouwd gebied > 80 ha. liggen dan reguliere landbouwbedrijven;
- bedrijven met verkoop gerichte activiteiten liggen dichterbij bebouwd gebied dan reguliere landbouwbedrijven;
- landbouwbedrijven met zorgactiviteiten over het algemeen genomen dichterbij stedelijk gebied groter dan 80 ha (resp. 400, 1500, 3000 ha) lijken te liggen dan reguliere bedrijven.

4.4 Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat uit de GIS gegevens en de analyse blijkt dat:

- de verschillende soorten multifunctionele activiteiten op agrarische bedrijven laten ieder een eigen verspreidingspatroon zien over Nederland;
- er zijn verschillen ten opzichte van de regulier landbouw in de verdeling van de MFL activiteiten over de landschapstypen en in de afstand van MFL bedrijven tot de bebouwde kom;
- in de landschapstypen oudere zeelei, löss-, duin- en heideontginningen zijn relatief veel landbouwbedrijven met recreatieactiviteiten. Ook bevinden landbouwbedrijven met recreatieve activiteiten zich verder van de bebouwde kom dan reguliere landbouwbedrijven;
- landbouwbedrijven met zorgactiviteiten tonen een vergelijkbare verdeling over landschapstypen met reguliere landbouwbedrijven maar bevinden zich wel dicht bij de bebouwde kom (plaatsen > 80 ha.);
- landbouwbedrijven met verkoop activiteiten bevinden zich relatief gezien meer op oude zeelei en lössgronden en ontwikkelen zich dicht bij de bebouwde kom dan reguliere bedrijven.

Wat betekent deze informatie voor het onderzoek naar MFL en landschap? De gegevens laten zien dat er een statistisch verband is tussen de aanwezigheid van bepaalde landschapstypen en het voorkomen van MFL. Tevens laat het zien dat de nabijheid van bebouwd gebied ook een rol speelt in de verspreiding van MFL bedrijven. Op basis van de gegevens is niet te zeggen of er een oorzakelijke relatie tussen MFL & de nabijheid van bebouwd gebied en tussen MFL & het landschapstype is. Om een gedetailleerder beeld te krijgen van die relaties en de onderlinge samenhang van omgeving en bedrijfsontwikkeling is ingezoomd op specifieke gebieden.

5. Gebieden onder de loep

- 5.1 Inleiding**
- 5.2 Gelderse Vallei**
- 5.3 Walcheren**
- 5.4 Bellingwolde**
- 5.5 Waterland**
- 5.6 MFL in het landschap**

Wat zijn de kenmerken van elk gebied en hoe is MFL hierin vertegenwoordigd?

5 Gebieden onder de loep

5.1 Inleiding

Voor het onderzoek MFL en landschap zijn vier gebieden in Nederland onder de loep genomen en geanalyseerd met betrekking tot de relatie tussen MFL ontwikkeling en het landschap. De verspreidingskaarten (zie hoofdstuk 4) zijn gebruikt bij de keuze van vier gebieden. Verder is bij de selectie van gebieden gekeken naar ligging binnen of buiten een Nationaal Landschap, ligging ten opzichte van stedelijk gebied en voorkomen van MFL activiteiten op het gebied van recreatie, zorg en verkoop en verwerking van producten.

De onderzochte gebieden zijn Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland. Walcheren en Waterland zijn beide Nationaal Landschap, Gelderse Vallei en Bellingwolde niet. Waterland ligt onder de rook van Amsterdam, Gelderse Vallei in het midden van het land, Bellingwolde en Walcheren liggen in de periferie. In Bellingwolde is sprake van een krimpende bevolking en relatief weinig MFL, in de andere 3 gebieden is relatief veel MFL met in Walcheren een accent op recreatie en in Waterland een accent op zorg.

Per gebied zijn 6 tot 8 interviews gehouden met vertegenwoordigers van provinciale en lokale overheden, ondernemers en organisaties betrokken bij MFL activiteiten en de ontwikkeling daarvan. De interviews hadden tot doel een goed beeld te ontwikkelen van de omgeving, ondernemer en overheidsfactoren in elk van de gebieden. In bijlage 1 is een overzicht van de geïnterviewden opgenomen.

Naast de interviews zijn de vier gebieden bezocht, vaak in combinatie met het afnemen van de interviews. Tijdens de veldbezoeken is rondgereden in het landschap en bekeken hoe MFL bedrijven er uit zien en hoe multifunctionele activiteiten zich zichtbaar manifesteren in het landschap. De aspecten van het landschap, zoals beschreven in 1.3 zijn zowel bij de interviews als bij de veldbezoeken als leidraad gebruikt.

De gebiedsbeschrijvingen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op de gehouden interviews en veldbezoeken. In dit hoofdstuk komen per gebied achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan de orde:

- een korte beschrijving van het landschap en de ligging ten opzichte van het stedelijk gebied;
- een schets van de multifunctionele landbouw in het gebied;
- de uit de interviews naar voren gekomen sturende factoren in de ontwikkeling van MFL activiteit, onderverdeeld naar onderneming, omgeving (zowel de ondernemersomgeving als de fysieke omgevingsfactoren) en overheid;
- gevonden relaties tussen MFL en landschap.

Allereerst wordt de Gelderse Vallei beschreven (5.2), vervolgens Walcheren (5.3), Bellingwolde (5.4) en Waterland (5.5). Aan het eind van het hoofdstuk wordt in de paragraaf 5.6 ingegaan op de zichtbaarheid van MFL activiteiten in het landschap. Ook wordt in deze paragraaf ingegaan op de kenmerken die eraan bijdragen of MFL tot ontwikkeling komt in een gebied.

5. Gebieden onder de loep

5.2 Gelderse Vallei

5.2.1 Landschap en de stad

De Gelderse Vallei is een dekzandgebied tussen de stuwwallen van de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe. Het gebied kenmerkt zich door een van oudsher afwisselend landschap met kampongtginningen en (kleinere) heide- en bosgebieden en in de nattere delen slagenontginningen en broek- en heideontginningen. Deze afwisseling in het landschap is de afgelopen decennia afgenomen door ontwikkelingen en schaalvergroting in de landbouw en sterke toename van niet-agrarische bedrijvigheid en landelijk wonen in de Gelderse Vallei.

De Gelderse Vallei ligt tussen de Randstad en de Veluwe. Langs de randen van het gebied liggen enkele grotere plaatsen als Amersfoort, Ede en Veenendaal. De Gelderse Vallei is een centraal gelegen gebied in Nederland en het is vanuit veel plekken in het land goed bereikbaar. Het gebied wordt doorsneden door drie snelwegen, de A28 in het noorden, de A1 in het midden en de A12 in het zuiden.

5.2.2 Karakteristiek MFL

De multifunctionele landbouw in de Gelderse Vallei is divers. Minicampings, dagrecreatie, verkoop aan huis en zorglandbouw komen in verschillende combinaties en los van elkaar voor. In totaal zijn in de Gelderse Vallei ca. 40 zorgboerderijen te vinden. Verspreid door het gebied liggen verschillende minicampings en ook verkoop aan huis (en verwerking producten) komt verspreid over het gebied voor. Waar het gaat om de soort multifunctionaliteit lijkt zich vooralsnog in de Gelderse Vallei geen specifieke specialisatie af te tekenen op gebiedsniveau.

5.2.3 Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL

Onderneming:

- de Gelderse Vallei kent veel kleinere bedrijven. Dit heeft een historische oorsprong. Het bedrijf werd opgedeeld over meerdere kinderen (*interviews*);
- sommige erven zijn niet meer agrarisch, maar herbergen een loonwerkerbedrijf, loodgieterbedrijf of andere niet agrarische onderneming (*veldwaarneming, interviews*);
- vrijheid en ondernemerschap staan hoog in het vaandel. Ondernemers gaan op eigen creatieve wijze om met regelgeving (*interviews*);
- veel MFL activiteit vindt plaats in bestaande (oude) bedrijfsgebouwen. Voor de agrarische activiteit wordt/is een nieuwe schuur gebouwd. Eenmaal begonnen met één verbredingactiviteit, dan komt er relatief gemakkelijk een tweede en derde bij. Er wordt veel 'gestapeld' door MFL ondernemers in de Gelderse Vallei (*veldwaarneming, interviews*);
- bij circa de helft van de multifunctionele ondernemers blijven de verbrede activiteiten kleinschalig. De andere helft wil deze multifunctionaliteit opschalen en doet dat vooral door meer activiteiten te ondernemen (meer Multi) en dus niet door de succesvolle activiteit uit te breiden (*interviews*);

5. Gebieden onder de loep

Figuur 5.1 Afwisselend kleinschalig landschap

Figuur 5.2 Agrarische minicamping in de Gelderse Vallei

Figuur 5.3 Agrarische ondernemers bieden toeristische recreatieve arrangementen

Figuur 5.4 Wat gebeurt er met de kampeervergunning als het agrarisch bedrijf wegvalt?

Figuur 5.5 Zorgtaken in het landschap

Figuur 5.6 Nieuwkomers in de zorglandbouw

5. Gebieden onder de loep

- landschappelijke regelgeving (onder meer voortkomend uit het Landschapontwikkelingsplan (LOP¹⁵)) wordt door ondernemers als verstikkend ervaren (*interviews*).

Omgeving:

- de veelheid van gemeenten in de Gelderse Vallei (20 in totaal), met elk een eigen bedrijventerreintje en rondweg draagt bij aan het versnipperde en verrommelde landschapsbeeld in delen van de Gelderse Vallei (*interviews, veldwaarneming*);
- het zijn vooral nieuwkomers van buiten de agrarische sector die zoeken naar de ruimte in de markt (met name dagrecreatie). Deze nieuwkomers leggen verbanden tussen meerdere agrarische bedrijven in hun dagarrangementen (*interviews*);
- in opdracht van de lokale overheden worden cursussen georganiseerd voor ondernemers die willen verbreden in hun activiteiten (*interviews*);
- in sommige situaties neemt de zorginstelling het bedrijf over. In de zorglandbouw zijn relatief veel nieuwkomers, komend van buiten de agrarische sector (*interviews, veldwaarneming*);
- de aanwezigheid van (voorheen) de Landbouwuniversiteit heeft invloed op het ontstaan van alternatieve agrarische bedrijfsvormen in de regio (*interviews*).

Overheid:

- bestuurlijke versnippering; De Gelderse Vallei ligt in 20 gemeenten, twee provincies en 1 waterschap (*interviews*);
- het overheidsbeleid met betrekking tot multifunctionele bedrijvigheid heeft vooral het karakter van 'Laat duizend bloemen bloeien'. Weinig ontwikkelingen worden bij voorbaat uitgesloten. Er is wel zorg/angst dat de nieuwe loten aan het agrarisch bedrijf grootschalig gaan doorgroeien (*interviews*);
- enkele gemeenten werken samen in beleid met betrekking tot het buitengebied, onder meer in het Landschapontwikkelingsplan (LOP) voor de gemeenten Amerongen, Barneveld, Leersum, Leusden, Maarn, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg (2005) (*interviews*);
- de aanwijzing van de Gelderse Vallei als reconstructiegebied heeft onder meer geleid tot het aanwijzen van landbouwontwikkelingsgebieden waar de grootschalige bedrijven zich kunnen vestigen. Deze beweging is nog jong, maar begint zich wel af te tekenen (*interviews*);
- er is geen eenduidig beleid voor de landschappelijke inpassing van (multifunctionele, agrarisch en niet agrarische) bedrijvigheid in de Gelderse Vallei (*interviews, veldwaarneming*);
- er is een groeiend besef bij de gemeente Barneveld dat de koppeling tussen agrarische functie en de multifunctionele activiteit wezenlijk is voor het afgeven of het afnemen van een vergunning. Als de agrarische poot onder het bedrijf wegvalt wordt de vergunning voor bijvoorbeeld de minicamping in principe weer ingetrokken (*interviews*).

15 Landschappelijk Ontwikkelings Plan, zie ook kopje overheid

5. Gebieden onder de loep

5.2.4 Relaties MFL en landschap

- De MFL bedrijvigheid is niet onderscheidend zichtbaar in de Gelderse Vallei. Ze valt weg tegen de achtergrond van de diversiteit aan agrarische en niet agrarische bedrijfsmatige activiteit in de Gelderse Vallei (*veldwaarneming*);
- de Gelderse Vallei maakt een verrommelde indruk. Ook hierin lijken MFL bedrijven niet onderscheidend (zowel in positieve als in negatieve zin) (*veldwaarneming*);
- de bestuurlijke versnippering staat eenduidig RO en landschapsbeleid voor de gehele Gelderse Vallei in de weg (*interviews*);
- agrarische ondernemers in de Gelderse Vallei maken creatief gebruik van regelgeving en gaan prat op hun vrijheid. Deze wil om zich te onderscheiden draagt bij aan de diversiteit in bedrijfsuitstraling en bedrijvigheid (*interviews, veldwaarneming*);
- de MFL ontwikkeling in de Gelderse Vallei zorgt voor nieuwkomers van buiten de agrarische sector. Dit geldt met name voor zorgboerderijen en ondernemers die samen met agrarisch ondernemers arrangementen in de toeristisch / recreatieve sector aanbieden (*interviews*);

5.3 Walcheren

5.3.1 Landschap en de stad

Het landschap op Walcheren is van oudsher kleinschalig en het bestaat uit oude zeekeleipolders omringt door een kustzone. De zee heeft een grote rol gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Walcheren wordt op dit moment nog steeds aan drie kanten omsloten door water: de Noordzee in het westen, het Veerse gat in het noorden en de Westerschelde in het zuiden. Achter de kustzone met duingebieden en stranden liggen de zeekeleipolders met kreekruggen en zogenaamde poelgronden. Van oudsher heeft bewoning, ontsluiting en intensiever agrarisch gebruik zich geconcentreerd op de iets hoger gelegen kreekruggen. De poelgronden waren natter en deze hadden vooral voor een weide functie voor de landbouw. De inundatie van Walcheren in 1944 en de ruilverkaveling hebben grote invloed gehad op het landschap van Walcheren. De nattere poelgronden werden door ontwatering geschikt voor andere vormen van landbouw.

Walcheren ligt in Zeeland, in het zuidwesten van Nederland. Op Walcheren liggen geen grote steden. De grootste plaats is Middelburg met ca. 40.000 inwoners. Het grootste deel van Walcheren ligt in de gemeente Veere. Door het gebied lopen geen doorgaande snelwegen. In de 19^e en 20^e eeuw zijn de spoorlijn en de A58 naar Middelbrug en Vlissingen aangelegd. Ook in de nabijheid van Walcheren liggen geen goed bereikbare grote steden. Wel is Walcheren een aantrekkelijk vakantiegebied dat jaarlijks veel toeristen trekt. Met name de badplaatsen aan de kust, zoals Domburg, kennen een lange traditie van badtoerisme.

5. Gebieden onder de loep

Figuur 5.7 Landschappelijke inpassing van minicamping

Figuur 5.8 Onderscheidend vermogen

Figuur 5.9 Borden 'verraden' de aanwezigheid van MFL

Figuur 5.10 Ruimtelijke aspecten van zorglandbouw

Figuur 5.11 Paden als tegenprestatie voor uitbreiding camping

Figuur 5.12.....of restauratie van streekeigen varkenskot

5. Gebieden onder de loep

5.3.2 Karakteristiek MFL

De ontwikkeling van MFL in Walcheren is vooral gerelateerd aan de toeristische sector. Er zijn 170 minicampings op Walcheren en in verschillende vormen vindt verkoop van producten aan huis plaats. Deze ontwikkeling is gestart in de jaren '70 van de vorige eeuw en deze heeft in de jaren '80 en '90 een vlucht genomen. De zorglandbouw is op Walcheren in beperkte mate aanwezig. Er is een klein aantal zorgboerderijen die verschillende klantgroepen bedienen. De reguliere landbouw op Walcheren beperkt zich tot 8-9 bedrijven. Anders dan in andere delen van Zeeland is de landbouw op Walcheren altijd relatief kleinschalig geweest.

5.3.3 Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL

Onderneming:

- landbouwbedrijven zijn op Walcheren van oudsher kleinschalig en veel bedrijven zijn afhankelijk van inkomsten uit activiteiten naast de landbouw. Voor de meesten zijn dat inkomsten (loon) komend van buiten het bedrijf, maar voor een deel hebben ondernemers door hun neventak (veel in de recreatieve sector) een wezenlijke aanvulling op hun inkomen kunnen realiseren. Dit heeft er echter ook voor gezorgd dat de kleine bedrijven zijn blijven bestaan en dat er weinig tot geen beweging in de grondmarkt zit (*interviews*);
- start van MFL activiteiten is gekoppeld aan de wens het boerenbedrijf te continueren. Soms om het eigen perspectief te vergroten, maar grote veranderingen in de multifunctionaliteit worden vooral gemaakt wanneer bedrijfsopvolging aan de orde is (*interviews*);
- opvolging van bedrijven met een onmisbare neventak is onzeker. De opvolgers zijn dan vaak parttime boeren, de boerderij soms de nevenfunctie lijkt te worden. Dan wordt er vooral gekozen voor een zo eenvoudig mogelijk teeltplan, of verhuur van gronden aan de loonwerker (*interviews*).

Omgeving:

- de MFL ontwikkeling op Walcheren is sterk gerelateerd aan de toeristische sector gekoppeld aan de nabijheid van zee en strand. Het badtoerisme kent al een lange geschiedenis aan de kust van Walcheren. De toeristische markt is voor veel agrarische ondernemers op Walcheren dus dichtbij. Vandaar het grote aantal minicampings en verkoop aan huis (*interviews, veldwaarneming*);
- vele borden in het landschap laten zien waar minicampings zitten en waar producten te koop zijn (*veldwaarneming*);
- de ontwikkeling van minicampings op Walcheren heeft een aanvulling geleverd op het aanbod van verblijfsmogelijkheden. Naast de kleinschaligheid speelt de prijsstelling van de minicampings een belangrijke rol. Minicampings zijn in de regel goedkoper dan reguliere campings (*interviews*);
- bij de ontwikkeling van minicampings op Walcheren heeft ook een rol gespeeld dat agrarische ondernemers dit van elkaar hebben overgenomen en er verschillende activiteiten in verenigingsverband worden opgepakt. Dit leidde onder meer tot cursussen, gezamenlijke marketing en inspraak/overleg met overheden en andere partijen (*interviews*);

5. Gebieden onder de loep

- voor de afzet van regionale- en lokale producten is in Zeeland recent een initiatief gestart in samenwerking met Deli XL, een leverancier van producten aan horecaondernemers. Wanneer ondernemers producten aanleveren bij de distributiecentra van Deli XL zorgen zij voor verdere distributie (*interviews*).

Overheid:

- de provincie Zeeland en gemeente Veere willen het landschap behouden en zij zien het behoud van landbouw daarbij als onmisbaar; (*interviews*)
- in het ruimtelijke beleid wordt ruimte geboden aan verdere ontwikkeling van een deel van de minicampings van 15 naar 25 plaatsen. Hieraan zijn voorwaarden verbonden: (1) de camping moet bijdragen aan de ontwikkeling van het toeristische product (de camping moet iets extra's bieden), (2) de minicamping is verbonden aan een reëel agrarisch bedrijf (behoud van agrarische activiteit) en (3) er moet een bijdrage geleverd worden aan het landschap. (Per extra plaats wordt een investering in het landschap gedaan 800 euro per plaats op het eigen erf en 500 euro per plaats als er in het landschap wordt geïnvesteerd in samenwerking met een andere grondeigenaar) (*interviews*);
- ook moet om de minicamping een 5 meter brede beplantingsstrook worden aangeplant (7 meter of een wal bij stacaravans) (*interviews, veldwaarneming*);
- daarnaast wordt de mogelijkheid geboden om uit te breiden naar een camping van 60 plaatsen in combinatie met 5 ha natuur ontwikkeling. Anders dan bij de bovenstaande ontwikkeling is hiervoor wel een bestemmingswijziging nodig. Ondernemers schrikken hier vooralsnog voor terug (*interviews*).

5.3.4 Relaties MFL en landschap

- MFL vergroot op Walcheren de toegankelijkheid; mensen hebben toegang tot het landschap door verblijfsmogelijkheden op boerderijen (*interviews, veldwaarneming*);
- investeringen door MFL bedrijven in onder meer wandelpaden maken landschap toegankelijker en bereikbaar. Door de aanleg van de paden kun je wandelend en per fiets op plekken in het landschap komen waar je voorheen niet kon komen (*interviews, veldwaarneming*);
- activiteiten op en om het boerenbedrijf gekoppeld aan de minicamping maken het landschap beleefbaarder. Sommigen daarvan, bijvoorbeeld een fietstocht langs enkele boerenbedrijven, sluiten aan op het verhaal van het landschap. In het geval van de fietstocht krijgen de gasten de achtergrond van het agrarische landschap mee (*interviews*);
- veranderingen in de inrichting veranderen het landschap. De ingeplante wallen en singels om de minicampings heen zijn zichtbaar in het landschap. De voorwaarden verbonden aan doorontwikkeling van de minicampings levert actief een bijdrage aan de inrichting van het landschap (*interviews, veldwaarneming*).

5. Gebieden onder de loep

5.4 Bellingwolde

5.4.1 Landschap en de stad

Het lintdorp Bellingwolde ligt in de gemeente Bellingwedde. Het dorp ligt op de grens van een zeekleigebied ten noordwesten van het dorp (het Oldambt) en het Veenkoloniale ontginningslandschap ten zuiden van het dorp. Het zeekleigebied wordt gekenmerkt door grootschalige openheid, graanteelt en oude statige herenboerderijen. In de 19^e en begin 20^e eeuw is in deze streek door de herenboeren veel geld verdient met de graanteelt. Het veen ontginningslandschap ten zuidwesten van Bellingwolde wordt gekenmerkt door de rationele rechte verkavelingstructuur van de veenontginningen, een groter aandeel grasland. Belangrijk kenmerkend onderscheid met het Oldambt is het ontbreken van de bijzondere monumentale boerderijen in dit gebied.

Bellingwolde ligt in het noordoosten van Nederland op ca. 50 kilometer ten oosten van de stad Groningen. Oost Groningen is landelijk gebied met weinig ruimtedruk. Er is sprake van een krimpende bevolking. Het voorzieningenniveau in veel dorpen in deze omgeving staat onder druk. De aanwezigheid van grote, relatief goedkope boerderijen en woonhuizen trekt mensen uit andere delen van het land. Deze compenseren echter niet het wegtrekken van met name de jeugd naar de stad en andere delen van Nederland. Opvallend is het grote aantal ateliers en kunstenaars in de omgeving.

5.4.2 Karakteristiek MFL

In de gemeente Bellingwedde zijn relatief weinig multifunctionele landbouwbedrijven. Bij een beperkt aantal boerderijen staan onbemande stalletjes aan de weg waarin producten worden aangeboden en een enkeling verkoopt in een winkeltje aan huis. Eerder is geprobeerd een (logistiek) netwerk op te zetten voor de verkoop van Westervoldse producten. Dit is geen groot succes geworden. Een aantal bedrijven doet aan agrarisch natuurbeheer, het gaat vooral om slootkant en akkerranden beheer. Deze ondernemers hebben zich verenigd in een agrarische natuurvereniging. De multifunctionele ondernemers zijn slechts beperkt aanwezig in het gebied. Het kleine aantal ondernemers dat zich verbreedt, met name in de toeristisch recreatieve sfeer, pakt dit professioneel en grootschalig aan.

5.4.3 Drijvende krachten in de ontwikkeling/sturing van MFL

Onderneming:

- de traditionele Oostgroningse boerengemeenschap is behoudend. De meeste multifunctionele initiatieven worden genomen door agrarisch ondernemers die elders hun wortels hebben, bijvoorbeeld in Brabant, Zeeland of Utrecht (*interviews*);
- agrarische nieuwkomers komen voornamelijk naar dit gebied vanwege de ruimte en ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw. De nabijheid van het Duitse achterland biedt agrarisch ondernemers de mogelijkheid schaalvergroting over de grens voort te zetten (*interviews*);

5. Gebieden onder de loep

Figuur 5.13 Het graanlandschap op de zeelei en het veenkoloniale landschap

Figuur 5.14 Monumentale boerderijen van de graanrepubliek

Figuur 5.15 Aanbod van producten aan de weg

Figuur 5.16 Slootkant beheer

Figuur 5.17 Kamperen bij de boer in Vriescheloo; groepsaccommodatie (berenhotel) in aanbouw

Figuur 5.18 Melkveehouderij en dagarrangementen

5. Gebieden onder de loep

- bij een aantal grote boeren zit nog voldoende (oud) geld om door te kunnen boeren en er is geen financiële aanleiding voor verbreding van activiteiten (*interviews*);
- in de omgeving van Bellingwolde is het hebben van een baan naast het bedrijf de meest geëigende manier, wanneer dit nodig is, het inkomen aan te vullen, (*interviews*);
- multifunctioneel ondernemerschap past het minste bij akkerbouw, wat in de gemeente Bellingwedde de dominante agrarische tak is (*veldwaarneming, interviews*);
- de keuze voor multifunctionaliteit en verbreding komt voort uit een persoonlijke motivatie. "Kijk, als je jong bent is het best leuk op een trekker te rijden, maar als je wat ouder wordt gaat daar de charme ook een keer vanaf" (*interviews*);
- ondernemers met een multifunctionele tak, of ambitie daarin, zien deze in het algemeen als een serieuze tak van hun bedrijf en zij pakken de multifunctionele tak professioneel en grootschalig aan (*veldwaarneming, interviews*);
- daarnaast is bij deze ondernemers de ambitie door te ontwikkelen. Zo wil een ondernemer die dagarrangementen voor groepen aanbiedt het concept als franchise aan ondernemers in andere delen van Nederland gaan aanbieden. De eigenaar van een boerderijcamping heeft de ambitie de boerderij af te bouwen en volledig recreatieondernemer te worden (*interviews*).

Omgeving:

- er wonen geen grote groepen mensen in de directe nabijheid van de gemeente Bellingwedde. Ook komen er geen grote drommen toeristen. Dit beperkt de markt voor met name lokale/streekproducten en recreatieve en toeristische activiteiten in het gebied (*veldwaarneming, interviews*);
- het welvaartsniveau en de aard van de (plattelands)bevolking in de gemeente Bellingwedde is anders dan in andere delen van het land. Dit beperkt de markt voor lokale- en gespecialiseerde streekproducten (*interviews*);
- de afstanden in het gebied zijn groot en het aantal voorzieningen voor toeristen (eet, slaapgelegenheden) is nog klein (*veldwaarneming, interviews*);
- het draagvlak onder algemene voorzieningen (winkels, bioscoop, theater etc.) en het sociale leven (verenigingen etc.) neemt af door de krimpende bevolking; (*veldwaarneming, interviews*);
- verschillende plattelandsprojecten richten zich op het ontwikkelen van toeristische/recreatieve routestructuren en het aantrekkelijker maken van het landschap voor fiets-, voet- en ruiterecreatie. Deze ontwikkelingen gaan langzaam, maar kunnen het totale gebied in de toekomst aantrekkelijker maken voor toerisme en recreatie (*interviews*);
- de beperkte bevolkingsdichtheid en het beperkte aantal toeristen maakt dat multifunctionele ondernemers zich niet ver kunnen specialiseren in hun multifunctionele tak. Voor de dagarrangementen moeten bijvoorbeeld zowel kleine (5 personen) als grote (350 personen) groepen bediend kunnen worden (*interviews*).

5. Gebieden onder de loep

Overheid:

- regelgeving vanuit de overheid zorgt voor leegstand en verval van boerderijen, ook monumentale boerderijen. Na overname van de boerderij door een andere agrarische ondernemer blijft de boerderij leeg vanwege de invloed (bezwaar op basis van milieuhinder) die een nieuwe (niet agrarische) bewoner kan hebben op de bedrijfsvoering (*interviews, veldwaarneming*);
- bestaande wet- en regelgeving lijkt ondernemerschap op het platteland in de weg te staan, terwijl deze juist de broodnodige beweging en activiteit brengt. Een deel van deze regelgeving lijkt voort te komen uit zorg/angst voor onbedoelde grootschalige ontwikkeling en verrommeling. In een krimpgebied als Oostgroningen is deze zorg niet terecht (*interviews*);
- de gemeente Bellingwedde is bezig met de herziening van het bestemmingsplan. Ze heeft hiervoor (agrarische) ondernemers proactief benaderd om na te gaan welke wensen en toekomstmogelijkheden zij nodig hebben voor de verdere ontwikkeling van hun bedrijf (*interviews*);
- in Winschoten staat een plattelandshuis waar ondernemers en initiatiefnemers met hun ideeën en projecten kunnen aankloppen voor ondersteuning bij de uitwerking van ideeën en aanvraag van (Leader) subsidies en fondsen (*interviews, veldwaarneming*);
- het plattelandshuis wordt ondersteund door provincie Groningen, de samenwerkende gemeenten in Oost Groningen en regionale organisaties als LTO en landschapsbeheer Groningen (*interviews*).

5.4.4 Relaties MFL en landschap

- enerzijds staat de leegheid van het land een sterke ontwikkeling van MFL in de gemeente Bellingwedde in de weg (*interviews, veldwaarneming*);
- anderzijds biedt het grootschalige karakter van het landschap multifunctionele ondernemers de mogelijkheid hun multifunctionele tak ruim op te zetten (*interviews, veldwaarneming*);
- plattelandsontwikkeling (ontwikkeling routestructuren, aantrekkelijker landschap) zal de mogelijkheden voor toeristische / recreatieve ontwikkeling van het gebied vergroten. Verbreding van de landbouw in deze sector is daarvan afhankelijk (*interviews*).

5. Gebieden onder de loep

5.5 Waterland

5.5.1 Landschap en de stad

Waterland is onderdeel van het Nationaal Landschap Laag Holland, een veenweidegebied ten noorden van Amsterdam. Waterland wordt gekenmerkt door veel sloten, een hoog waterpeil en diep gelegen omliggende droogmakerijen. Het veenweidelandschap heeft door de drassige situatie zo weinig draagkracht dat de originele huizen voornamelijk klein en van hout zijn. De natte weidegronden in de huidige tijd zijn alleen geschikt voor veeteelt. Dit polderlandschap buiten de droogmakerijen is van oudsher geen rijke streek. Dit zie je terug in de kleine houten huizen in de dorpen en de typische boerderijvorm: de piramidevormige stolpboerderijen. Alles, van woonhuis tot stal, bevindt zich onder één dak. De weilanden, molens en pittoreske dorpen van Waterland refereren sterk aan het traditionele landschapsbeeld dat 'buitenlanders' van Nederland hebben. De architectuur van de houtbouw en de traditionele kleuren worden door veel inwoners (veelal afkomstig uit Amsterdam), vooral in de dorpen, omarmd en vastgehouden. Ook nieuwbouw refereert vaak aan die oude vormen. De streek is zo rijk aan water dat het gebied over de weg soms slecht toegankelijk is.

Waterland ligt onder de rook van Amsterdam. Alleen de ringweg A10 ligt tussen Waterland en Amsterdam Noord. Ook van oudsher heeft het gebied een sterke relatie met de stad Amsterdam. Veel boeren hebben in de loop van de tijd een al dan niet tijdelijke baan in de stad Amsterdam ernaast gehad. Ook de stad had belangen in het landelijk gebied ten noorden van het IJ. De inpoldering van de binnenmeren (onder meer de Purmer en de Beemster) in en om Waterland werd veelal gefinancierd met geld uit de stad. Het waren beleggingsprojecten waarin koopmansgelden werden belegd.

5.5.2 Karakteristiek MFL

In Waterland is relatief veel multifunctionele landbouw in vergelijking tot de andere gebieden. Naast 'agrarisch natuurbeheer', waaraan het merendeel van de agrarisch ondernemers deelneemt, is 'zorg' binnen de multifunctionele landbouw in Waterland (Laag-Holland) goed vertegenwoordigd. Dit hangt deels samen met het initiatief van Jaap Hoekspaan en zijn AWBZ-erkende zorginstelling Landzijde, die fungeert als een koppelstuk tussen een stadse zorgvraag en een agrarisch antwoord in de vorm van een zorgcomponent in een agrarisch bedrijf. Er zijn circa 100 boerenbedrijven bij Landzijde aangesloten. Daarnaast bestaat nog een handvol grote individueel opererende zorgboerderijen.

Ook op het vlak van streekproducten bestaat er een initiatief vergelijkbaar aan Landzijde. Waterland Coöperatief met de merknaam Waterlandse Weelde is een samenwerkingscontract tussen boeren en een slagerij. Het initiatief heeft echter niet de gehoopte groei doorgemaakt, maar is al jaren een onder meer bij de horeca en horecagroothandel gewaardeerd streekproduct. Met de recente aandacht van Quirijn Bollen en zijn nieuwe supermarktconcept Marqt met vestigingen in Amsterdam en Haarlem is het bedrijf Mijn Boer opgericht. Vanuit Mijn Boer worden regionale biologische producten op regionaal- en nationaal niveau aangeboden. Afnemers zijn ondermeer Vitam, een onderdeel van Sorbonne catering en horecabedrijven in Amsterdam.

5. Gebieden onder de loep

Figuur 5.19 Paardenhouderij levert enorme omzet in agrarische sector

Figuur 5.20 Kinderopvang voor een stedelijke vraag

Figuur 5.21 Zorglandbouw levert extra handen voor onderhoudsklussen

Figuur 5.22 De melktap

Figuur 5.23 Vergaderlocatie op boeren erf

Figuur 5.24 Het netwerk 'hotel de Boeren kamer'

5. Gebieden onder de loep

Agrotoerisme is in Waterland vrij kleinschalig. Het initiatief Hotel de Boerenkamer is zeer succesvol. Dit initiatief sluit aan op de behoefte aan logies op het Noord-Hollandse platteland. Naast zorg, streekproducten en agrotoerisme zijn er in Waterland ook twee boeren die hun agrarisch bedrijf combineren met kinderdagopvang¹⁶. Een deel van de kinderen voor deze opvang komt uit Amsterdam. Voor kinderopvang Koetje Boe komt ca. 50% van de kinderen uit Amsterdam Oost. Tot slot is er in Waterland ook een boer die het uitzicht en de landelijke omgeving aanbiedt als vergaderlocatie in het hogere marktsegment. Hij heeft hiervoor een nieuw gebouw neergezet, ingericht als vergaderlocatie.

5.5.3 Drijvende krachten in ontwikkeling/sturing MFL

Onderneming:

- de bekendheid met agrarisch natuurbeheer maakt de stap naar andere vormen multifunctionele activiteiten relatief gemakkelijk voor ondernemers in dit gebied. Agrarisch natuurbeheer (circa 90% van de boeren doet eraan mee) in veenweidegebieden wordt al bijna niet meer gezien als verbreding (*interviews*);
- de nabijheid van de stad en de historische bekendheid met de stad maken de stap om diensten aan te bieden aan de stad klein en gemakkelijk te nemen (*interviews*);
- de dalende melkprijs dwingt boeren in Waterland om te groeien of om te verbreden (*interviews*);
- een boer die gaat verbreden heeft vooral een goed gevoel voor ondernemerschap nodig. Er is in het gebied een melktap, een unieke vergaderlocatie en ook het composteren van maaisel (uit ecologisch beheer) van het waterschap in een potstalsysteem vormt een bron van neveninkomsten voor de boer (*interviews*);
- zorg en boerenbedrijf combineren blijkt vanuit bedrijfseconomisch oogpunt (verhouding te investeren uren en omzet) soms lastig. Diegene die de zorg levert kan geen werk op het agrarische bedrijf verzetten en daarnaast levert het pas economisch rendement op bij minimaal 4 à 5 zorgcliënten. Constructies via Landzijde maken de drempel tot zorglandbouw lager (*interviews*);
- multifunctionaliteit van bedrijven wordt niet altijd door de bedrijven zelf herkend. Een boer die zorgcliënten betreft van Bureau Landzijde voor één ochtend in de week zal zichzelf misschien niet als verbrede boer typeren (*interviews*);
- agrarische ondernemers in Waterland hebben weinig op met recreatieve wandelroutes over eigen grond. Een enkeling die dit wel realiseert krijgt onbegrip bij collega boeren. Er is zorg over overlast door honden, verdwaalde wandelaars, hekken die open blijven staan, geparkeerde auto's (*interviews*);
- nieuwbouw of verbouw ten behoeve van nieuwe MFL activiteiten wordt indien mogelijk in de stijl van de streek gedaan (*veldwaarneming, interviews*).

16 De Vereniging Agrarische Kinderdagopvang (VAK) is een club die (nationaal) op een vergelijkbare manier als landzijde werkt.

5. Gebieden onder de loep

Omgeving:

- Landzijde is een zorginstelling die alleen werkt met zorgboeren vanuit een filosofie dat verbrede landbouw in Noord-Holland vooral een collectieve invulling zou moeten krijgen. Het vertrekpunt is de overtuiging dat het interessanter is wanneer boeren als collectief stappen zetten dan wanneer alleen een aantal individuele boeren een verbrede ontwikkeling doormaken. Landzijde is, net als de zeer actieve agrarische natuurvereniging Water, Land en Dijken, ook regelmatig partij aan de beleidstafel. In dergelijke samenwerkingsverbanden kunnen boeren de zorg en de agrarische onderneming runnen terwijl Landzijde, als regionaal loket, bovenop de ontwikkelingen in de markt blijft zitten (*interviews*);
- Hotel de Boerenkamer is een stichting die zich richt op overnachting-mogelijkheden in het landelijk gebied boven Amsterdam. Ze geven aan eisen te stellen aan bedrijven om zich te kunnen aansluiten bij Hotel de Boerenkamer. Een van de voorwaarden is de aanwezigheid van een landbouwfunctie, het bedrijf moet grond beheren en bij voorkeur ook vee houden. In de interviews kwam naar voren dat deze eisen niet altijd even strikt lijken te worden gehanteerd (*interviews*);
- Hotel de Boerenkamer stelt daarnaast minimum eisen aan de accommodatie zelf. De ruimtelijke inpassing van eventuele nieuwbouw of verbouw van een bedrijfsgebouw voor Hotel de Boerenkamer is een zaak voor het bestemmingsplan van de gemeente (*interviews*);
- de kleine dorpen in Waterland zijn voor veel voorzieningen aangewezen op Amsterdam (*interviews*);
- er bestaat een sterke lobby vanuit de Amsterdamse grachtengordel voor het bevriezen van het landschapsbeeld van Waterland zoals dat nu is (*interviews*).

Overheid:

- de bestuurlijke versnippering staat eenduidig Ruimtelijke Ordening, landschapsbeleid en kwaliteitsborging voor Waterland en heel Laag-Holland in de weg. Gemeenten hebben allemaal hun eigen visie op de toekomst (*interviews*);
- de 'veenweide wurgreep' is een heikel punt in Waterland. De grond van het gebied verdwijnt langzaam door oxidatie van het veen. Dit proces is al eeuwen aan de gang, maar de bodem van het veen komt in zicht. Waterpeilverhoging kan hieraan tegenwicht bieden, maar maakt het huidige landgebruik (voornamelijk weide gebied) in het gebied lastig en op plaatsen onmogelijk. De Natura 2000 natuurdoelstellingen (weidevogels) voor het veenweidegebied zijn gekoppeld aan het huidige veenweidelandschap. Ook de grote waardering van het cultuurhistorisch veenweidelandschap draagt bij aan de lastige situatie. Het land zakt van nature verder weg en het maakt de huidige situatie op termijn onhoudbaar. Een discussie over de toekomst van Waterland komt lastig van de grond (*interviews*);
- Waterland is sinds de jaren '60 van de vorige eeuw rijksbufferzone en sinds enkele jaren ook een Nationaal Landschap. Nu de provincie meer verantwoordelijkheid heeft gekregen, is deze aan zet tot adequate uitvoering van het (rijks)beleid te komen (*interviews*);
- in de recentelijk door de Raad van State vastgestelde concept structuurvisie zijn bouwkvavels van 2 (in plaats van 1) hectare voor boerenbedrijven

5. Gebieden onder de loep

opgenomen. Het gaat om agrarische vestiging, dus zowel voor reguliere als verbrede landbouw. Deze uitspraak schept ruimte voor nieuwe bebouwing in het landelijk gebied (*interviews*);

- uit een in 2008 uitgevoerde inventarisatie van het budget dat de provincie door allerlei regelingen beschikbaar stelt voor ruimtelijke kwaliteit, is geconstateerd dat er geen inhoudelijke toetsing plaatsvond. In de nieuwe structuurvisie heeft Gedeputeerde Staten het voorstel om een inhoudelijke toetsing vorm te gaan geven omarmd. (*interviews*)
- een goed loket kan initiatief en ondernemerschap bij (agrarisch) ondernemers ondersteunen. In de tijd van het WCL Waterland (Waardevol Cultuur Landschap) had de provincie een loket in het leven geroepen om verbreding te stimuleren en te helpen bij een subsidieaanvraag. Later is het WCL Waterland opgegaan in Nationaal Landschap Laag-Holland. Het stimuleren van ondernemerschap vormt op dit moment maar een klein deelaspect en er zijn maar zeer beperkte middelen (*interviews*);
- verbouwingen ten behoeve van verbreding zijn vergunningtechnisch vaker gemakkelijker te realiseren dan nieuwbouw, maar zijn qua exploitatie (i.v.m. brandvoorzieningen, etc.) vaak veel ingewikkelder (*interviews*).

5.5.4 Relaties MFL en landschap

- MFL bedrijvigheid is in Waterland zichtbaar op en om de bedrijfskavel. Een boerenhotel, een vergaderlocatie, een melkhuysje of een kinderopvang laten zich vooral zien door een bord aan de weg, een volle parkeerplaats of een nieuw gebouw (*veldwaarneming*);
- Waterland kent van oudsher veel rommelige boerenerven, veelsoortige kleine opstallen uit armoede geboren. Deze relatieve achterstand kan ook als voorsprong worden vertaald, want megastallen zijn amper aanwezig. In nieuwbouw activiteiten wordt aangesloten bij het traditionele materiaalgebruik en historische vormen en kleuren (*veldwaarneming, interviews*);
- MFL geeft agrarische ondernemers een prikkel wat aan de inrichting en uitstraling van het erf te doen. MFL boeren beseffen steeds meer dat ze een publieksboerderij zijn waar veel verschillende mensen komen. Dat resulteert in mooie tuinen, zitjes op het erf, etc. De extra handen van de zorgcliënten maken soms ook meer dingen mogelijk (*veldwaarneming, interviews*);
- in het kielzog van een succesvolle verbreding ontstaat vaak ook een vanzelfsprekendheid voor een andere vorm van verbreding. Als er toch al iets met zorg wordt gedaan, kan ook wel een winkel aan huis worden opgezet (*interviews*);
- werken met cliënten maakt ook weer nieuwe dingen mogelijk. Zo bestaat er het initiatief van de agrizorg klussenbus, een samenwerking met de psychiatrie, die houten damhekken (Nederlands Larixhout) maakt op boerderijen (*interviews*).

5. Gebieden onder de loep

5.6 MFL in het landschap

In de vorige pagina's is een beschrijving gegeven van de bevindingen in de vier onderzochte gebieden. In deze paragraaf wordt op basis van de gebiedsanalyses op een rij gezet hoe MFL activiteiten zichtbaar zijn in het landschap en deze bijdragen aan de beleving van het landschap. Wat de invloed is van MFL op het landschap en wat maakt of MFL in een bepaald gebied kansrijk en succesvol kan zijn of worden?

5.6.1 MFL activiteiten in het landschap

In de vier onderzochte gebieden is tijdens de veldbezoeken gekeken naar de zichtbaarheid van MFL activiteiten op het bedrijf. Daarbij viel er onderscheid te maken in de zichtbare veranderingen in de inrichting van het erf, het uiterlijk van het bedrijf, de bezoekers op het erf en de toevoegingen in het landschap.

De gevonden zichtbaarheid van MFL is samen te vatten in onderstaande punten, die voor een groot deel van de bedrijven van toepassing zijn:

1. MFL zorgt voor activiteit en kleinschalige inrichting op en om het erf;
2. een MFL bedrijf presenteert zich nadrukkelijk naar buiten;
3. MFL vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap;
4. MFL trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in;
5. soms versterkt MFL het verhaal van het landschap;
6. MFL bedrijven zorgen lokaal voor schaalverkleining van het landschap.

Bovengenoemde 6 punten worden hieronder toegelicht.

Ad 1. MFL zorgt voor activiteit en verandering van de inrichting van het erf

Multifunctionele activiteiten op het agrarisch bedrijf zorgen voor meer mensen op en om het erf. Dit kunnen zorgcliënten zijn, maar bijvoorbeeld ook dagjesmensen, campinggasten of mensen die een boodschap komen doen. Deze aanwezigheid en komen en gaan van mensen zorgt voor een grotere levendigheid op en om het erf.

De activiteiten van de mensen op en om het erf zorgen ook voor veranderingen in de inrichting op en om het erf. Een moestuin voor de zorgcliënten bijvoorbeeld, of de inrichting van een minicamping, een vergaderlocatie, een winkeluitstalling of zitje bij het startpunt van de boerengolf. Typerend bij dit alles zijn ook parkeervoorzieningen voor de tijdelijke gasten.

Ad 2. MFL bedrijf presenteert zich nadrukkelijk naar buiten

Voor de ontvangst van gasten van buiten het bedrijf zijn herkenbaarheid en vindbaarheid van het bedrijf belangrijk. Hiervoor is het nodig te markeren waar het bedrijf in het landschap is en het bedrijf naar buiten te presenteren. De meest eenvoudige en ook meest gebruikte vorm is het plaatsen van een bord aan de weg, soms zelfs meerdere borden aan de weg met aankondigingen.

De komst van gasten op het erf maakt de ondernemer ook bewuster van de uitstraling van het erf. Het is meer dan op een regulier bedrijf het visitekaartje van het bedrijf waar alle gasten en klanten komen en gaan. Er lijkt op MFL bedrijven gemiddeld meer aandacht te zijn voor het onderhoud en de inrichting van het erf dan op reguliere bedrijven.

5. Gebieden onder de loep

Ad 3. MFL draagt bij aan de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap.

De opstelling en het semiopenbare karakter van multifunctionele bedrijven maken het landschap toegankelijk en beleefbaar. Met name de verblijfsrecreatie en dagrecreatieve activiteiten (en voor de zorgcliënten de zorgactiviteiten) maken het voor bezoekers mogelijk om, letterlijk, in het landschap te verblijven. Bij reguliere landbouwbedrijven is dit niet mogelijk. Daarmee draagt multifunctionele landbouw bij aan de toegankelijkheid en daarmee beleefbaarheid van het landschap.

Daarnaast leidt multifunctionele landbouw vaak tot de aanleg van extra fiets- en wandelpaden waardoor wederom het landschap beter toegankelijk wordt voor met name recreanten. Daarbij moet in ogenschouw genomen worden dat soms parkeerplaatsen overbezet raken op hoogtijdagen en ook ongewenste neveneffecten kunnen ontstaan (rommel, oneigenlijk gebruik van fiets of wandelpaden door bijvoorbeeld brommers).

Ad 4. MFL trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in

Veel MFL activiteiten hebben relatie met het ontvangen, onderhouden en verblijven van gasten op het agrarisch bedrijf voor korte (een boodschap) of langere (camping; dagopvang) tijd. Een (groot) deel van deze gasten komen niet uit het landelijk gebied. Daarmee trekt MFL letterlijk niet-plattelanders naar het landelijk gebied en biedt hen de gelegenheid daarmee kennis te maken.

Daarnaast opent MFL de mogelijkheid voor niet agrariërs een bedrijf (MFL boerderij) te starten. Op deze wijze trekt MFL ook niet-plattelanders meer permanent het landelijk gebied in. Deze beweging is nog heel bescheiden, maar in meerdere van de geanalyseerde gebieden zijn hiervan voorbeelden te vinden.

Ad 5. Soms versterkt MFL het verhaal van het landschap

Op enkele plekken zijn we tegengekomen dat met de MFL activiteiten expliciet wordt ingespeeld op verhalen van het landschap. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de liniehutten in de Gelderse Vallei die direct relatie hebben met de Grebbelinie. Ook op andere manieren wordt het verhaal van het landschap verteld. In Walcheren worden, als extra activiteit op de camping, excursies of fietstochten langs boerenbedrijven georganiseerd voor de gasten. Hierin krijgen de vakantiegangers het verhaal van het boerenbedrijf op Walcheren voorgeschoteld. Ook streekproducten spelen in op de verhalen in het landschap, bijvoorbeeld de Ortholaanjenever in Groningen, genoemd naar de vogel die voorheen veel in het graangebied voorkwam en welke met de speciale teelt van het graan voor de jenever getracht is weer terug te krijgen. Overigens geldt niet voor alle MFL activiteiten dat er een expliciete relatie met een verhaal van of uit het landschap gelegd wordt.

Ad 6. MFL bedrijven zorgen lokaal voor schaalverkleining in het landschap

Met de komst van nieuwe activiteiten op het bedrijf wordt de inrichting van het bedrijf aangepast aan de nieuwe activiteit. Soms is dit heel beperkt, maar veelal leidt het tot een substantiële verandering op een deel of uitbreiding van het erf. Soms wordt zelfs een kleinschalige eigen wereld geschapen voor de nieuwe activiteit (bijvoorbeeld de camping in Vriescheloo en de olijfboomgaarden camping in Otterlo).

Invloed van MFL activiteiten op het Landschap

Wat is de invloed van multifunctionele activiteiten op agrarische bedrijven op het

5. Gebieden onder de loep

landschap als geheel? Uit de gebiedsanalyses komt naar voren dat op het eerste gezicht de zichtbare impact van MFL in vergelijking tot reguliere landbouwbedrijven op het landschap beperkt is en vooral lokaal op en om het erf van de boerderij zijn beslag krijgt (zie ook vorige paragraaf). Op basis hiervan kan afgeleid worden dat MFL een kleine invloed heeft op het landschap. Zeker wanneer andere veranderingen in het landschap meer impact hebben, valt de specifieke MFL invloed bijna weg tegen de achtergrond van de andere veranderingen. De vooronderstelling hierbij is dat ook zonder verbredingsactiviteiten de landbouwactiviteiten op de bedrijven in min of meer vergelijkbare vorm zouden zijn voortgezet.

5.6.2 MFL en het gebied

De gebiedsanalyses voor de Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland laten elk een eigen, specifiek beeld zien van de ontwikkeling van multifunctionele bedrijvigheid met aanzienlijke verschillen tussen de gebieden. De aard van de gebieden, de ligging van het gebied in Nederland, de regionale economie, de geschiedenis van het gebied, de organisatie van ondernemers onderling en het verschillend optreden van de regionale overheden zijn voor alle gebieden anders. Sommigen factoren lijken ook sterk bepalend voor welke multifunctionele bedrijvigheid zich ontwikkeld heeft en hoe deze zich in het landschap manifesteert.

De ontwikkeling van de minicampings in Zeeland heeft een directe relatie met de sterke aanwezigheid van de verblijfsrecreatie in de regionale economie. Zonder deze regionale factor van betekenis zou het fenomeen van minicampings waarschijnlijk niet zo sterk ontwikkeld zijn in Walcheren. Voor de Gelderse Vallei geldt dat de 'vrije ondernemerscultuur' en de van oudsher kleinschalige landbouwbedrijven een goede voedingsbodem zijn geweest om te gaan 'ondernemen' op multifunctioneel gebied. In het dunbevolkte en krimpende Bellingwolde zijn er maar enkele MFL ondernemers. Deze doen het dan wel meteen grootschalig, alsof ze aansluiten bij de grootschaligheid van het landschap ter plaatse. In Waterland wordt MFL gekenmerkt door collectiviteit en gerichtheid op Amsterdam, aansluitend op de lange relatie die het gebied al kent met Amsterdam. De ontwikkeling van MFL in een gebied lijkt dus sterke samenhang te vertonen met de ontwikkeling en kenmerken van het gehele gebied.

Uit de gebiedsanalyse is op te maken dat omgevingsfactoren grote invloed hebben op de potentie voor ontwikkeling van de hoeveelheid en soort MFL activiteiten in een gebied. Uiteindelijk zijn de individuele keuzes van de ondernemer(s) bepalend voor het daadwerkelijk komen tot MFL ontwikkelingen op hun bedrijf.

De overheid kan de mogelijkheden voor MFL ontwikkelingen actief vergroten door bijvoorbeeld een proactieve houding aan te nemen, collectieve voorzieningen die de uitgangspunten voor MFL vergroten te financieren of te ondersteunen, of barrières in wet en regelgeving weg te nemen. Daarnaast kan de overheid de fysieke verschijningsvorm van MFL activiteiten beïnvloeden. Enerzijds door faciliterend en stimulerend beleid te ontwikkelen (goede voorbeelden promoten, ondersteuning van advies over de inrichting, subsidies etc.), anderzijds kan zij voorwaarden stellen aan de verschijningsvorm van MFL (bijvoorbeeld door voorwaarden op te nemen in het bestemmingsplan, welstandsbeleid of vereveningsmechanismen te introduceren).

5. Gebieden onder de loep

MFL ontwikkeling in een gebied wordt beïnvloed door omgeving, onderneming en overheid:

- omgevingskenmerken geven de kaders en randvoorwaarden voor MFL ontwikkeling;
- de ondernemer zelf kiest voor MFL of niet;
- de overheid kan de randvoorwaarden voor, en de fysieke verschijningsvorm van MFL beïnvloeden.

De ontwikkeling van MFL in een gebied is het samenspel tussen deze drie componenten omgeving, onderneming en overheid.

Omgeving	Ondernemer/ onderneming	Overheid
<ul style="list-style-type: none"> • aanwezige regionale economie, structuren en ontwikkelingen; • samenwerkingsvermogen in een gebied (sociaal kapitaal); • regionaal boerenperspectief; • (h)erkenning plattelands- en landschapskwaliteiten door derden; • aanwezigheid en toegang tot de (afzet) markt; • ligging van het gebied in Nederland; • historie van een gebied (agr. structuur; relatie met de stad, landschap). 	<ul style="list-style-type: none"> • wens om te blijven wonen/leven op het platteland; • levensovertuiging • ervaring buiten de agrarische sector; • ervaring met eerdere verbreding; • vermogen eigen koers te kunnen en durven bepalen; • continuïteit (bedrijfseconomische situatie, opvolging, risicospreiding); • mogelijkheid om activiteiten te kunnen stapelen; • grootte van bedrijven. 	<ul style="list-style-type: none"> • bestuurlijke structuur in een gebied (versnippering of niet); • provinciaal en lokaal beleid: RO, landschap, platteland; • gebiedsstatus (reconstructiegebied; Nationaal Landschap etc.); • pro actieve houding overheden; • beschikbare (overheids)financiën.

Tabel 5.1 Belangrijkste omgeving, ondernemer en overheidsfactoren uit gebiedsanalyse.

De combinatie van de kenmerken zijn in ieder gebied verschillend, maar in elk gebied is sprake van interactie tussen de drie in steeds wisselende samenstelling. Hiermee kan een verklaring gegeven worden voor de grote diversiteit en onderlinge verschillen tussen de onderzochte gebieden. Hiermee is tevens te verwachten dat ook voor andere gebieden een steeds unieke (dynamische) driehoeksbalans te schetsen is tussen omgevings-, ondernemers- en overheidsfactoren. Deze driehoeksbalans geeft inzicht in de achtergronden van de huidige situatie van MFL in het gebied, geeft het zicht op de potentiële mogelijkheden van MFL en de te verwachten toekomstige ontwikkeling van MFL in een gebied. Om dit te kunnen doen is het nodig om per gebied een beeld te schetsen van de omgeving, de ondernemers en de overheid.

6. Discussie en Trends

- 6.1 Het toekomstige landschap met MFL**
- 6.2 MFL als waarborg voor landschapsbehoud?**
- 6.3 MFL staat niet op zich**
- 6.4 Beleidsopgave of niet?**

**Wat is de verwachte zichtbaarheid van MFL
bedrijvigheid in het landschap?**

6 MFL en landschap in breder perspectief

In de voorgaande hoofdstukken zijn achtereenvolgens de bevindingen uit het literatuuronderzoek, GIS analyse en gebiedsanalyses aan de orde gekomen. In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de potentiële impact van multifunctionele landbouw op het landschap in de toekomst. Paragraaf 6.1 gaat in op het toekomstige landschap met MFL. In 6.2 komt de vraag aan de orde of MFL een waarborg kan zijn voor behoud van het landschap. In 6.3 wordt ingegaan op MFL en andere ontwikkelingen in het landelijk gebied en tot slot wordt aan het eind van het hoofdstuk ingegaan op de relevante aspecten van MFL en landschap voor overheidsbeleid (6.4).

6.1 Het toekomstige landschap met MFL

In het vorige hoofdstuk bleek dat MFL op verschillende manieren voor waarneembare veranderingen in het landschap zorgt:

- MFL zorgt voor activiteit en kleinschalige inrichting op en om het erf;
- een MFL bedrijf presenteert zich nadrukkelijk naar buiten;
- MFL vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap;
- MFL trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in;
- soms versterkt MFL het verhaal van het landschap;
- MFL bedrijven zorgen lokaal voor schaalverkleining van het landschap.

Deze veranderingen gaan enerzijds over de aanwezigheid van mensen op en om het erf en in het landschap. Anderzijds gaan ze in op fysieke veranderingen in de inrichting van het erf, de omgeving van het erf en de presentatie van het bedrijf naar buiten. Deze fysieke veranderingen betekenen vooral een grotere focus op de menselijke maat en een schaalverkleining van het landschap. In sommige gevallen ontstaat er zelfs een geheel nieuw kleinschalig landschap.

Om te verkennen wat de betekenis kan zijn van deze veranderingen in de toekomst zijn vier collages en cartoons gemaakt. Op de pagina's 74 t/m 81 zijn de collages en de cartoons afgebeeld. Deze collages en cartoons geven een beeld van wat de impact van verdergaande MFL ontwikkelingen op het landschap zou kunnen zijn. Ze zijn bedoeld om de fantasie te prikkelen en de discussie te ondersteunen. Ze pretenderen geen betrouwbare toekomstvoorspelling te zijn.

Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde, Waterland.

De collages en cartoons gezamenlijk geven beelden van mogelijke ontwikkelingen in het landschap door MFL. De collages zijn gebaseerd op beelden uit de vier onderzochte gebieden Gelderse Vallei, Walcheren, Bellingwolde en Waterland. Echter niet overal zal MFL zich op een dergelijke manier ontwikkelen en manifesteren. Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk is de ontwikkeling van MFL afhankelijk van verschillende factoren die van gebied tot gebied sterk kunnen verschillen, zowel in hun aard als in hun onderlinge samenhang. Wanneer we de vier onderzochte gebieden afzonderlijk bekijken zijn er vier verschillende toekomstbeelden te geven.

In de Gelderse Vallei valt op dat MFL ontwikkeling divers van aard is en het is onderdeel van een grotere transformatie van het landelijk gebied. Hier zal MFL zich naar verwachting verder doorontwikkelen in zijn diversiteit. De verandering van het landschap zal plaatsvinden onder invloed van een palet aan veranderingen in het land- en grondgebruik in de Gelderse Vallei, waar MFL er één van is.

Op Walcheren lijkt de recreatieve MFL bedrijvigheid in de huidige situatie een maximum te bereiken. Hier wordt nu ingezet op kwaliteitsverbetering en professionalisering van deze tak van MFL. Dit zal naar verwachting leiden tot een toename van de eigen specialisatie, uitstraling en presentatie per bedrijf. De overheid (gemeente en provincie) op Walcheren zorgen voor de basiskwaliteit van de inrichting en verschijningsvorm van MFL in het landschap. Andere vormen van MFL bedrijvigheid zullen zich wellicht nog uitbreiden of hun intrede doen. Deze zullen gezien de aanwezigheid van een specifieke markt (toerisme) en de afwezigheid van grote stedelijke gebieden misschien maar beperkt tot ontwikkeling kunnen komen.

In Bellingwolde zijn de kansen voor de reguliere landbouw nog volop aanwezig. Het aantal MFL ondernemers zal naar verwachting slechts langzaam toenemen. Beide zijn ingegeven door de relatieve leegheid van dit deel van de provincie Groningen. Hier zal dus de impact van MFL op het landschap naar verwachting lokaal blijven.

De ontwikkeling van MFL in Waterland is breed en het vindt vooral plaats in collectief verband. MFL lijkt voor dit gebied een uitweg te bieden uit het slechte perspectief voor een reguliere landbouwkundige ontwikkeling. Daarnaast is de nabijheid van Amsterdam een belangrijke factor. In Waterland is een verdere ontwikkeling van MFL bedrijvigheid dus een realistisch en te verwachten perspectief. De zichtbaarheid van MFL activiteiten in het landschap zal in dit gebied daarmee ook toenemen en in toenemende mate bijdragen aan de verandering van het landschap.

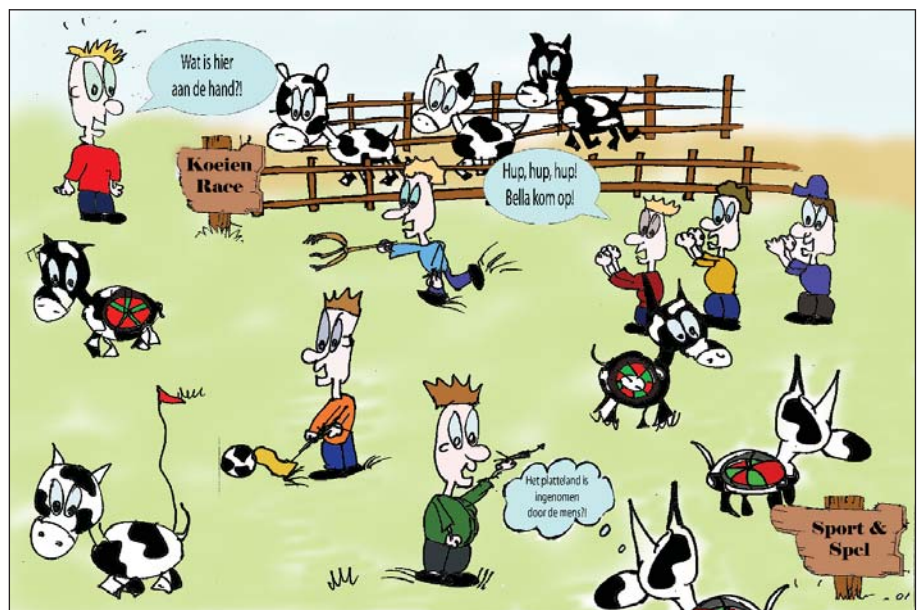

Figuur 6.1 collage Recreatie Landschap

Recreatie Landschap

De eerste collage en cartoon geven een indruk van een recreatielandschap waar allerlei dagrecreatieve activiteiten plaatsvinden als polsstokspringen, boerengolf, koe-aaien, etc. Het laat zien dat op hoogtijdagen grote groepen mensen door het landschap trekken en verblijven, opgaand in hun eigen sport en spel. Het landschap is op deze dagen een intensief gebruikt recreatielandschap.

6 Discussie & Trends

Figuur 6.2 cartoon Recreatie Landschap

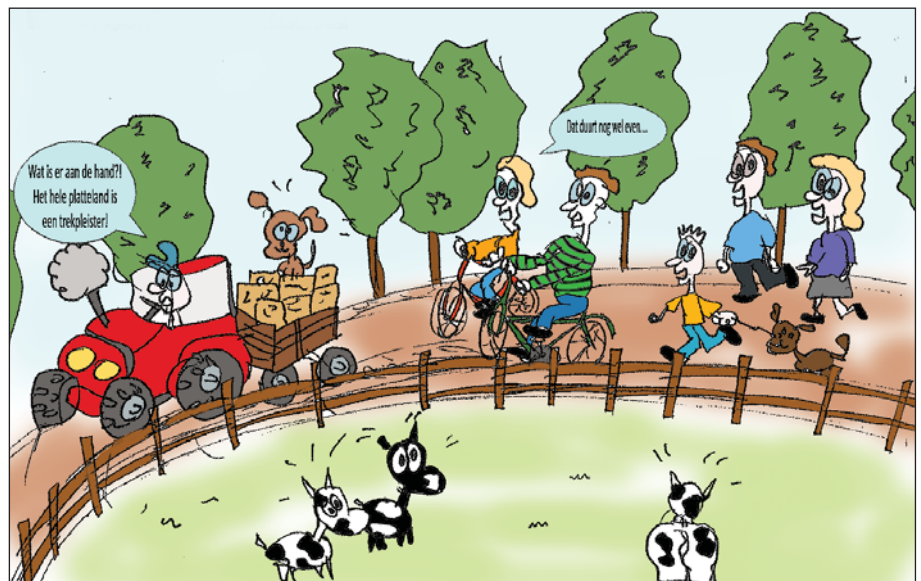

Figuur 6.3 collage File

File

De tweede collage en cartoon gaan in op de toename van het verkeer op plattelandswegen. Ze laten zien dat op de wegen meer en meer verschillende weggebruikers te vinden zijn. Naast landbouwverkeer zullen ook meer fietsers, wandelaars, skaters, etc gebruik maken van plattelandswegen. Dit kan mogelijk tot conflicten leiden. De roep om toegesneden gedragsregels en inrichting van de weg zou in delen van het landschap kunnen toenemen.

6 Discussie & Trends

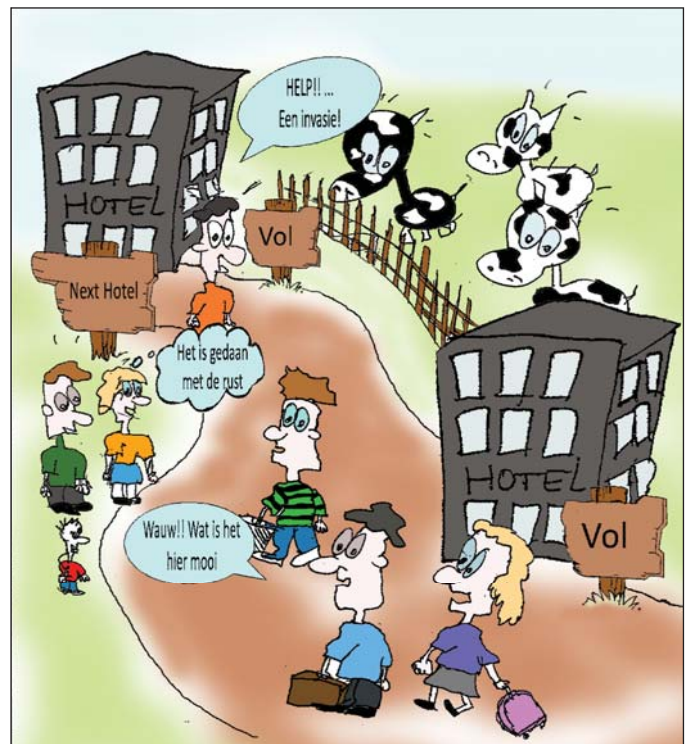
Figuur 6.4 cartoon File

Figuur 6.5 collage Boerenhotels

Boerenhotels

Op de derde collage en cartoon wordt ingegaan op nieuwe vormen van bebouwing die hun intrede doen door MFL activiteiten. Dit kunnen boerenhotels zijn, zoals op de collage en in de cartoon opgenomen, maar ook MFL activiteiten zoals zorg, kinderdagopvang of vergaderfaciliteiten leiden in potentie tot nieuwe bebouwing in het landschap.

Figuur 6.6 cartoon Boeren hotels

Figuur 6.7 collage Zorglandschap

Zorglandschap

De vierde en laatste collage en cartoon geven een beeld van verschillende MFL activiteiten die worden gestapeld en aan elkaar geplakt. De bezoekers komen naar de boerderij voor verschillende activiteiten, die elk hun eigen plek hebben op het erf. De plattelandswinkel voor een boodschap, een uitgebreide moestuin om in te tuinieren, een bankje om even op uit te rusten, een boomgaard om fruit te plukken, een minicamping om te verblijven, etc. Er ontstaat in toenemende mate een kleinschalig patchworkachtig landschap waarin de kleinschaligheid is toegenomen.

6 Discussie & Trends

Figuur 6.8 cartoon Zorglandschap

Ontwikkeling van MFL in andere delen van Nederland

Waar in Nederland kunnen sterke MFL ontwikkelingen verwacht worden? Het antwoord op deze vraag is onzeker en van veel factoren afhankelijk. De verspreidingskaarten van MFL (zie 4.1) laten verschillende patronen over Nederland zien afhankelijk van het type multifunctionele activiteit. De GIS analyse naar de relatie tussen MFL bedrijven en landschapstype (zie 4.2) laten zien dat er sprake is van een zekere differentiatie van MFL typen naar landschapstype. De analyse van MFL bedrijven en ligging ten opzichte van stedelijk gebied (zie 4.3) laat een verschil zien in afstand van MFL bedrijven en reguliere landbouwbedrijven tot bebouwd stedelijke gebied. De gebiedsanalyses laten echter zien dat naast landschapstype en ligging ten opzichte van de stad veel meer factoren een rol spelen in de ontwikkeling van MFL in een bepaald gebied.

Er is een analyse nodig van verschillende kenmerken (omgeving, ondernemer, overheid) om een uitspraak te kunnen doen of in een gebied MFL tot ontwikkeling kan komen. De omgevingskenmerken geven het speelveld aan waarbinnen MFL zich kan ontwikkelen. MFL ondernemers kunnen op deze omgevingskenmerken inspelen. De overheid in een gebied kan werken aan het verbeteren van de randvoorwaarden voor MFL en spelregels hiervoor bepalen.

In meer algemene zin is de verwachting¹⁷ dat in de omgeving van stedelijke zones zoals de Randstad en de Brabantse stedenband MFL zich verder zal ontwikkelen. Dit geldt ook voor gebieden die veel toeristen en recreanten trekken, zoals de Waddeneilanden, delen van Limburg en het oosten van het land. In gebieden waar reguliere landbouwontwikkeling geen goed toekomstperspectief biedt aan agrarische ondernemers, bijvoorbeeld door vernatting, zal MFL een uitkomst kunnen bieden aan plattelandsondernemers en sneller tot ontwikkeling komen dan in andere gebieden. Tot slot kan gezegd worden dat in gebieden met veel actieve netwerken (verenigingen en dergelijke) te verwachten is dat MFL sneller en sterker tot ontwikkeling kan komen. De ontwikkeling van MFL zal als collectief worden opgepakt en aangepakt. Weinig MFL ontwikkeling wordt verwacht in gebieden met een goed perspectief voor reguliere landbouw en weinig toeristische of stedelijke druk zoals Flevoland, Noord Groningen en de kop van Noord Holland (met uitzondering van Texel).

Gesteld kan worden dat de ontwikkeling van MFL in Nederland nog niet zijn volle omvang heeft bereikt en dat zij nog volop in ontwikkeling is. Dit komt onder andere tot uiting in de frequente aandacht in de media voor MFL. Daarnaast wordt dit geïllustreerd door de indruk dat de bestaande kwantitatieve gegevens over MFL (komend uit de metelling) niet in de pas lopen met de hoeveelheid MFL bedrijven in bijvoorbeeld Waterland.

6.2 MFL als waarborg voor landschapsbehoud?

Uit de gebiedsanalyses volgt dat de zichtbare impact op het landschap van MFL in vergelijking tot reguliere landbouwbedrijven vooralsnog beperkt is en zich vooral manifesteert op en rond het erf. Pleitbezorgers van MFL menen dat MFL een noodzakelijke pijler vormt of kan gaan vormen voor het voortbestaan van het

17 Deze verwachting komt mede voort uit de discussie die tijdens de expertworkshop van 28 oktober 2009 is gevoerd.

landschap in zijn huidige verschijningsvorm. Dat doet de vraag rijzen wat er gebeurd zou zijn met het landschap wanneer er geen MFL tot ontwikkeling was gekomen? Was het agrarisch grondgebruik uit het gebied verdwenen en had dit geleid tot grote veranderingen in het bestaande landschap? Is de relatief geringe verandering in het landschap misschien de grootste bijdrage van MFL aan het landschap?

Bovenbeschreven redenering is lastig te onderbouwen en te onderzoeken. Voor een dergelijke onderzoek is een vergelijking nodig tussen de ontwikkeling van twee vergelijkbare gebieden door de tijd, één met en één zonder MFL ontwikkeling. De complexiteit en diversiteit van factoren die de ontwikkeling van MFL sturen en beïnvloeden (zie hoofdstuk 5) maken het lastig, zo niet onmogelijk twee vergelijkbare gebieden te vinden. Hoe de landbouw en het landschap zich zouden ontwikkelen zonder MFL is dan ook vooral een hypothetische vraag. Dit onderzoek is niet op die wijze opgezet.

In het onderzoek MFL en landschap zijn we wel tegengekomen dat MFL ontwikkeling voor ondernemers nieuwe en andere perspectieven op hun agrarisch bedrijfsontwikkeling biedt. Ook komt uit de interviews naar voren dat verbredingsactiviteiten steeds meer een serieuze tak in het agrarisch bedrijf zijn (geworden). MFL opent voor een deel van de agrariërs nieuwe en andere perspectieven voor het bedrijf. Het biedt agrariërs de mogelijkheid op die plek te blijven boeren. Wanneer MFL voor grote groepen boeren nieuwe perspectieven biedt in een gebied waar de reguliere landbouw geen toekomst heeft, kan dit ervoor zorgen dat het agrarische grondgebruik in een gebied blijft behouden. Zo zou MFL ontwikkeling kunnen bijdragen aan het behoud van het huidige landschap.

6.3 MFL staat niet op zich

In het landelijk gebied speelt meer dan alleen MFL, verbreding of andere ontwikkelingen in de agrarische sector zijn ook belangrijke factoren. Dit komt ook naar voren uit de vier gebiedsanalyses. Verschillende internationale, nationale en regionale trends, ontwikkelingen en maatschappelijke veranderingen zorgen dat ook de vragen en dilemma's in het landelijk gebied veranderen. Klimaatverandering noodzaakt wellicht tot een andere inrichting van grote delen van het land. De relaties tussen het stedelijk gebied en het landelijk gebied veranderen. Er worden andere eisen aan de voedselproductie gesteld, er is behoefte aan recreatieruimte, landelijke woonmilieus zijn populair en niet-agrarische ondernemers vestigen zich op vrijgekomen boerenerven. In grote delen van Nederland is in toenemende mate sprake van peri-urbaan gebied. Deze voormalige landelijke gebieden liggen tussen stedelijke agglomeraties waarin verschillende ruimteclaims voor wonen, werken, recreatie hun beslag zullen krijgen. MFL staat dus niet op zich, het vindt plaats in een brede beweging van verandering van de functie, waardering en gebruik van grote delen van het landelijk gebied in Nederland.

Een belangrijke opgave in grote delen van het landelijk gebied is de gewenste continuïteit en kwaliteit van het landschap en daarmee ook van het beheer en onderhoud daarvan. Wanneer het productielandschap verdwijnt, zullen andere economische dragers gevonden moeten worden het bestaande landschap in stand te houden en te beheren. Het verdienmodel achter delen van het landschap zal

veranderen. Het zal wellicht verschuiven van (agrarische) productie en winst naar rentmeesterschap en continuïteit. De beloning bestaat dan mede uit het woon- en leefgenot behorend bij het leven op een boerderij. De mogelijkheid multifunctioneel of verbreed te ondernemen biedt perspectieven voor de agrarische ondernemer om in deze context mee te veranderen en als ondernemer op het platteland te blijven bestaan.

6.4 Beleidsopgave of niet?

Kijkend naar de ontwikkeling van MFL in verschillende gebieden en de (potentiële) impact van MFL activiteiten op het landschap kan de vraag gesteld worden of hier een beleidsopgave ligt. Het antwoord hierop is niet eenduidig. De grote diversiteit tussen gebieden laat zien dat er regionaal grote verschillen bestaan. Dat geldt zowel voor de aard en de intensiteit van de (potentiële) ontwikkeling als voor het stadium waarin de ontwikkeling zich bevindt. De beleidsopgave is dus vooral een regionale opgave, die sterk gerelateerd is aan de regionale beleidsdoelen en regionale maatschappelijke opgaven.

Het regionale karakter maakt dat regionale partijen en overheden hier een belangrijke rol in hebben. Het gaat dan om de formulering, uitwerking, doorwerking en handhaving van het ruimtelijke ordeningsbeleid, het landschapsbeleid en het plattelandsontwikkelingsbeleid. Waar specifieke rijksdoelen voor een gebied geformuleerd zijn, bijvoorbeeld in de Nationale Landschappen, is er ook een participerende rol weggelegd voor het rijk.

De aard van de beleidsopgave zal sterk van gebied tot gebied verschillen. In bepaalde gebieden zal de nadruk liggen op regulering van de ontwikkeling. In andere gebieden kan die meer gericht zijn op bewustwording, stimulering en ontwikkeling. In bepaalde gebieden kan ook sprake zijn van het ontbreken van een beleidsopgave met betrekking tot MFL en landschap, simpelweg omdat MFL niet of nauwelijks aanwezig is en ook weinig potentie heeft om tot ontwikkeling te komen.

7. Conclusies & Aanbevelingen

- 7.1 Conclusies
- 7.2 Aanbevelingen

De invloed van MFL is sterk verschillend van gebied tot gebied

7 Conclusie en aanbevelingen

In de voorgaande hoofdstukken zijn de bevindingen uit het onderzoek gepresenteerd. In dit hoofdstuk komen de conclusies en aanbevelingen de orde. Het doel van het onderzoek focust op de vraag hoe en in welke mate multifunctionele landbouw (MFL) het landschap beïnvloedt. De conclusies zijn daarom onderverdeeld in conclusies die specifiek ingaan op de veranderingen in het landschap door MFL en andere inzichten die uit het onderzoek MFL en landschap naar boven zijn gekomen.

De opdrachtgever, Directie Regionale Zaken van het ministerie van LNV, andere overheden en betrokken partijen moeten met de resultaten uit het onderzoek een afweging kunnen maken of sturing door de overheid van MFL ontwikkelingen in het landschap nodig en wenselijk is. Het eerste deel van de aanbevelingen is hierop gericht. Daarna volgen aanbevelingen voor verder onderzoek.

7.1 Conclusies

Multifunctionele landbouw en verandering van het landschap:

- de invloed van MFL op het landschap verschilt sterk van gebied tot gebied. (Hoofdstuk 4, 5 en 6);
- de verschillen tussen gebieden in de ontwikkeling van MFL ontstaan door verschillen in omgevingsfactoren, keuzes van individuele ondernemers in het gebied en de manier waarop overheden in het gebied opereren. Ook de wisselwerking tussen de omgevings-, ondernemers- en overheidsfactoren is steeds wisselend en uniek per gebied (Hoofdstuk 4, 5 en 6);
- beleid, wet- en regelgeving en het optreden van de overheid beïnvloedt zowel de mogelijkheden voor MFL ontwikkeling in een gebied als de verschijningsvorm van MFL in het landschap. De invloed van de overheid kan zowel beperkend zijn, bijvoorbeeld door een veelheid aan regels en vergunningen, als stimulerend, bijvoorbeeld door een proactieve houding en het creëren van ondersteunende voorzieningen (Hoofdstuk 5 en 6);
- MFL leidt tot toename van kleinschalige inrichting op en om het erf van de boerderij, de menselijke maat neemt toe. Dit gaat zo ver dat soms een eigen microlandschap wordt gecreëerd voor een specifieke MFL activiteit (Hoofdstuk 5);
- de impact van MFL op het landschap is op dit moment gering in vergelijking tot reguliere agrarische bedrijven. Ook in vergelijking met andere ontwikkelingen in het landelijk gebied is de invloed van MFL op het landschap beperkt (Hoofdstuk 5);
- de vraag of MFL een waarborg is of kan zijn voor het behoud van het bestaande landschap valt vanuit dit onderzoek niet te beantwoorden (Hoofdstuk 6);
- De invloed van één MFL bedrijf afzonderlijk op het landschap is klein en ten opzichte van het grotere geheel van het landschap beperkt. De collectieve invloed van veel MFL bedrijven in een gebied op het landschap is in potentie groter door (Hoofdstuk 6):

7. Conclusie & aanbevelingen

- o veel verschillende kleine veranderingen in het landschap;
- o meer kleinschaligheid in het totale gebied;
- o toename in menselijke activiteit en aanwezigheid in het landelijk gebied;
- o de introductie van nieuwe beplanting, objecten en gebouwen.

Overige bevindingen onderzoek MFL en landschap:

- MFL geeft agrarische ondernemers een ander perspectief op ondernemen met landschap naast de 'gangbare' landbouw. Het landschap wordt onderdeel van het kapitaal van de onderneming (Hoofdstuk 5);
- de ontwikkeling en potenties van multifunctionele landbouw zijn niet alleen interessant op het bedrijfsniveau, het heeft ook haar uitstraling op gebiedsniveau. Ondernemers initiëren nieuwe (kennis)netwerken, er wordt geïnvesteerd in de omgeving, meer mensen trekken naar het landelijk gebied en MFL draagt bij aan de regionale economie (Hoofdstuk 5 en 6);
- de verwachting is dat er sterke regionale verschillen zullen blijven in de aard en mate van ontwikkeling van MFL. Daarnaast is te verwachten dat vooral in de omgeving van stedelijke agglomeraties als de Randstad en de stedenband Brabant MFL zich verder zal ontwikkelen. Dit zal mede gevoed worden door het toekomstperspectief voor de reguliere landbouw in het gebied. In gebieden met sterk ontwikkelde netwerken is daarnaast te verwachten dat MFL sneller en sterker tot ontwikkeling komt (Hoofdstuk 6);
- een sectorale benadering van de ontwikkeling van multifunctionele landbouw vanuit de landbouwsector doet weinig recht aan het integrale en gebiedsspecifieke karakter van MFL bedrijvigheid;
- multifunctionaliteit is meer dan alleen een fenomeen dat zich voordoet in de agrarische sector. Specialisatie is in de afgelopen decennia vergaand toegepast in onze ruimtelijke ordening (scheiden van functies¹⁸). Het is ook lange tijd leidend geweest in de landbouwkundige ontwikkelingen. Er is momenteel een groeiende trend naar integraliteit en multifunctioneel ruimtegebruik¹⁹. Zo bezien is de ontwikkeling van MFL onderdeel van een maatschappelijke trend en het brengt multifunctioneel ondernemerschap terug in het landelijk gebied;
- de definitie van MFL (zoals door de Taskforce MFL gehanteerd) beslaat maar een gedeelte van de dynamiek in de agrarische sector en veranderingen in het landelijk gebied. Een ruimere definitie van MFL inclusief activiteiten als paardenhouderij, energieteelten, caravanstalling, wonen op het platteland en andere bedrijvigheid op het erf als een autosloperij, een transportonderneming of een adviesbureau geeft een betere afspiegeling van het scala aan activiteiten dat door plattelandsondernemers gecombineerd wordt met agrarische productie.

18 Resultaten in slaapsteden, onveilige en uitgesorven stadscentra na sluitingstijd, landschappen van monocultuur tot aan de horizon, natuurgebieden die niet recreatief toegankelijk zijn, vakantieparken waar het buiten het seizoen dood is, etc.

19 Toenemende behoefte aan integratie van zorg & arbeid, integratie van wonen & werken & vrije tijd (in ruimte, maar ook in tijd), het integreren van verschillende landbouw productiesystemen (nieuw gemengd bedrijf), het integreren van natuur, waterbuffering en veiligheid, brede school concepten, etc.

7.2 Aanbevelingen

Aanbevelingen voor beleid

- er komt uit het onderzoek MFL en landschap vooralsnog geen sterke invloed van MFL ontwikkeling op het landschap naar voren. Dit betekent niet dat er geen noodzaak of behoefte aan overheidssturing is op dit thema. De ontwikkeling van MFL maakt deel uit van een scala aan veranderingen die zich afspelen in het landelijk gebied. Deze veranderingen worden mede gestuurd door een andere relatie tussen stedelijk en landelijk gebied in grote delen van Nederland. De aanbeveling aan het beleid, zowel op rijks, provinciaal als lokaal niveau is, de ontwikkeling van MFL te benaderen als onderdeel van deze brede verandering van de betekenis van het landelijk gebied;
- gezien het multifunctionele karakter van MFL en de grote verschillen tussen gebieden verdient het aanbeveling om MFL en beleid daarvoor gebiedsgericht te benaderen. De gebiedsopgave en omgevingskenmerken sturen de mogelijkheden en de (potentiële) rol van MFL in een gebied;
 - gebiedsgericht beleid zou zich, zeker in gebieden met een nationale landschapsopgave (Nationale Landschappen), meer kunnen richten op een directe koppeling tussen bedrijfsontwikkeling en landschapstaken (landschapsfonds / inpassing / toegankelijkheid);
 - de invulling van die landschapstaken kan door provincie en gemeente worden bepaald en ten dienste komen aan de landschapskwaliteiten van het gebied;
- bij de ontwikkeling van beleid met betrekking tot MFL en landschap ligt een hoofdrol bij regionale overheden. Regionale overheden kunnen goed inspelen op de regionale en gebiedsspecifieke beleidsopgaven;
 - betrokkenheid van gebiedspartijen en plattelandsorganisaties als LTO, VeKaBo²⁰, agrarische (natuur)-verenigingen, maar ook de VVV, Kamer van Koophandel, etc. draagt bij aan integrale beleidsontwikkeling en beleidsuitvoering;
 - voor de rijksoverheid is vooral een deelnemende rol weggelegd bij de beleidsontwikkeling over MFL en Landschap in gebieden waar rijksdoelen m.b.t. het landschap aan de orde zijn, bijvoorbeeld in de Nationale Landschappen. De rijksoverheid zal samen met de regionale partners de rijksopgaven en nationale doelen moeten vertalen naar de regiospecifieke situatie en opgave;
- bij beleid voor MFL en landschap is het aan te bevelen bij de aard en situatie van de ondernemers in een gebied aan te sluiten. Stimuleren en enthousiasmeren is in het ene gebied een succesvolle aanpak, voorwaarden stellen aan ontwikkelingen en investeren in collectieve voorzieningen kan een betere aanpak zijn in een ander gebied;
- deze studie laat zien dat MFL interessante aanknopingspunten zou kunnen bieden voor plattelandsontwikkeling in bepaalde gebieden. De Taskforce MFL richt zich op professionalisering van MFL bedrijven. Het verdient aanbeveling dat door de Taskforce of andere betrokkenen bij de ontwikkeling van MFL ook aandacht gegeven wordt aan de bijdrage van MFL aan plattelandsontwikkeling en agendering van MFL in gebiedsagenda's.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

- Veel van de bestaande (kern)kwaliteiten van het Nederlandse landschap (openheid, weidsheid, groene karakter, verkavelingspatronen) zijn gekoppeld aan agrarisch gebruik van het landschap. Deze landschappen komen onder druk te staan wanneer de agrarische productie uit het landschap verdwijnt. Interessant is te onderzoeken of MFL een duurzaam alternatief is voor het beheer van het landschap wanneer de productielandbouw uit delen van Nederland verdwijnt.
 - Wat gebeurt er met het landschap wanneer de productiefunctie (landbouw) hieruit verdwijnt?
 - Is een 'ambtenaar' die een MFL bedrijf runt dan een manier om het door ons gewenste landschap blijvend te beheren?
- MFL draagt bij aan de verandering van de plattelandssamenleving, net als bijvoorbeeld de bewoning van niet (meer) agrarische erven. Welke nieuwe inrichtingvormen en elementen zijn te verwachten wanneer de plattelandssamenleving in toenemende mate wordt bevolkt door mensen van 'buiten' met hun eigen culturele bagage?
 - Welke fysieke uitingen van culturele vernieuwing in het landelijk gebied zijn waar te nemen?
 - Welke algemene en regionale ruimtelijke opgaven vallen hieruit te ontlenen?
- MFL is een onderdeel van de regionale economie en samenleving. Welk economisch aandeel heeft MFL in de (regionale) economie? Dit kan enerzijds worden afgezet tegen andere activiteiten binnen de plattelandsamenleving, maar ook als onderdeel van de economie/samenleving in stedelijke agglomeraties. En wat is de toegevoegde waarde van MFL in de economie?
- Landschap is onderdeel van het werkkapitaal van de MFL ondernemer. Toch investeert niet elke MFL ondernemer automatisch in dat landschap. Welke mechanismen worden ingezet om MFL ondernemers te laten investeren in de omgeving (MFL op gebiedsniveau)?
 - Hoe afhankelijk is de MFL ondernemer van het landschap? En hoe afhankelijk is de ondernemer daarmee van de buurman?
 - Welke voorbeelden zijn er waarin ondernemers worden gestimuleerd in investeren in hun omgeving?

Bronnen

Geraadpleegde sites

<http://www.multifunctionelelandbouw.nl/>
<http://www.kennisonline.wur.nl/BO/BO-07/beschrijving.htm>
<http://www.kennisonline.wur.nl/BO/BO-07/007/beschrijving.htm>
<http://www.waardewerken.nl/>
<http://www.werbankruimtelijkekwaliteit.nl/>

Referentie

- Assche, K. van, Jacobs, M. (2002). Kwaliteit in Complexiteit, ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover.
- Brons + partners (2005). Landschapontwikkelingplan Gelderse Vallei gemeenten Amerongen, Barneveld, Leersum, Leusden, Maarn, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Culemborg.
- Ecorys, Aequator en het Verwey-Jonker instituut (2009). Verbreding gevraagd, verkenning potentiële markt vraag verbredingsactiviteiten landbouw, Rotterdam.
- Elsen, Thomas van, Amelie Günther and Bas Pedroli (2006). The contribution of care farms to landscapes of the future. A challenge of multifunctional agriculture. In: Jan Hassink and Majken van Dijk (eds.), Farming for Health, 91-100.
- Engelen, Christel (2009). Wie zorgt voor wie, op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland, Wetenschapswinkelrapport 253, Wageningen.
- Gadet, J. en H. Smeets (2009). Het Grote Groenonderzoek 2008, In: Plan Amsterdam 2, 2009
- Groot, R, Jacobs, M., Schöne, L., Steekelenburg, M van, During, R. (2005). Speculatieve cultuurhistorie; Een onderzoek naar de mechanismen van waardering.
- Hendriks, dr. K. and Stobbelaar, dr. D. J. (2003). Landbouw in een leesbaar landschap: hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit. Ph.D. thesis, Land Use Planning Group, Wageningen University.
- Hooimeijer, P, Kroon, H., Luttik, J.(2001). Kwaliteit in meervoud: conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik, Habiforum.
- Klieverik, M. en G. Migchels (2006). Top-10 belemmeringen in wetgeving ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw.... Maar ook slimme manieren om ermee om te gaan! Praktijkonderzoek Plant en Omgeving en Animal Science Group, Wageningen UR, Lelystad.
- Jonge, J.M. (2009). Landscape Architecture between Politics and Science An integrative perspective on landscape planning and design in the network society. Ph.D. thesis, Wageningen University.
- LEI en CBS (2007). Land- en tuinbouwcijfers.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2009). Agenda Landschap, landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen.
- Ministerie van VROM (2004). Nota Ruimte. Den Haag.
- Ministerie van landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992). Nota Landschap. Den

- Haag.
- Oostindie, Henk et al (2009). Dynamiek en Robuustheid van multifunctionele landbouw, Rapportage fase 1: stand van zaken.
- Ploeg, J.D. van der (2002). Kleurrijk platteland: zicht op een nieuwe land en tuinbouw, Assen.
- RLG (2002), Boeren, burgers en buitenluit, advies van de Raad voor het Landelijk Gebied
- Roest, A. et al (2009). Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact (Achtergrond document). Publicatie Wageningen UR, Rapport 2009-041, Den Haag
- Schoorlemmer, Herman, Bartold van der Waal, Jeannette Oppedijk van Veen, Gerard Michgels en Monique Mul (2006). Ruimte in Regels. 10 succesvolle voorbeelden op wet en regelgeving, binnen ruimtelijke ordening, voor multifunctionele landbouw, voor en door gemeenten. Praktijkonderzoek Plant en Omgeving en Animal Science Group, Wageningen UR, Lelystad.
- Trouw (2009). Leegloop platteland.
- Trouw (2009). Slow city.
- Trouw (2009). Eetbare stad.
- Trouw (2009). Korte lijnen.
- Trouw (2009). Stadsboer en Vechtdal.
- Trouw (2009). Echt voedsel.
- Trouw (2009). Boerderij duurzamer maken met behulp van de buitenwereld.
- Vaart, Jacob H.P. van der (2005). Towards a new rural landscape: consequences of non-agricultural re-use of redundant farm buildings in Friesland. *Landscape and Urban Planning* 70 (2005) 143–152.
- Visser, A. et al. (2007). *Stadslandbouw*gids.
- Vroom, M. (2005). *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur*.

Additionele bronnen

- Agostini, S. (2007). "Learning Sustainability of Rural Tourism: Competitiveness and Health Risk Landscape Assessment". *Agricultural Engineering International: the CIGR Ejournal*.
- ASG (2008). Een echte boerderij met een echte boer. De waarde van agrarische productie bij multifunctionele landbouw. Brochure.
- Dekking, Arjan (2007). *Stadslandbouw*gids. *Stadslandbouw onder de loep*. Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Wageningen UR, Lelystad.
- Jongeneel, Roel A., Nico B.P. Polman, Louis H.G. Slangen (2008). Why are Dutch farmers going multifunctional? *Land Use Policy* 25 (2008) 81–94.
- Kröger, Melanie and Karlheinz Knickel (2005). Evaluation of policies with respect to multifunctionality of agriculture; observation tools and support for policy formulation and evaluation: Summary Report. *MULTAGRI WP6 D6.2*
- Kruit, J.; Brinkhuijsen, M.; Blerck, H. van (2008). Ontwikkelen met kwaliteit : indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving, WOT werkdocument 117, Wageningen.
- Oostindie, Henk and Henk Renting (2005). Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements. *MULTRAGRI WP4 D4.1*
- Parra-López, Carlos, Jeroen C.J. Groot, Carmen Carmona-Torres and Walter A.H. Rossing (2008). Integrating public demands into model-based design for multifunctional agriculture: An application to intensive Dutch dairy landscapes. *Ecological Economics* 67 (2008) 538 – 551.
- Rienks, W.A., W.J.H. Meulenlamp (2009). *Landbouwatlas van Nederland*

Bronnen

- Rienks, W., Meulenkamp, W., Jong, D. de, Olde Loohuis, R., Roelofs, P., Swart, W., Vogelzang, T. (2008). Grootchalige landbouw in een kleinschalig landschap.
- Rossing, Walter A.H. and Jeroen C.J. Groot (2004). Capitalisation of research results on the multifunctionality of agriculture and rural areas. MULTRAGRI WP3 D3.1 Country report The Netherlands.
- Snelders, Wim, Alex van Doorn en Raimond de Hullu (2003) Inspiratieboek Ruimtelijke kwaliteit, Habiforum, Infra Consult en Engineering, Nieuwegein.
- Terluin, Ida (2005). Evaluation of policies with respect to multifunctionality of agriculture; observation tools and support for policy formulation and evaluation: Country Report The Netherlands. MULTRAGRI WP6 D6.1
- Wiggering, Hubert, Claus Dalchowa, Michael Glemnitz, Katharina Helming, Klaus Müller, Alfred Schultz, Ulrich Stachowa and Peter Zander (2006). Indicators for multifunctional land use— Linking socio-economic requirements with landscape potentials. *Ecological Indicators* 6 (2006) 238–249.
- Wulp, N.Y. van der (2008). Belevingswaardenmonitor Nota Ruimte 2006; Nulmeting Landschap naar Gebieden. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 75.
- Zander, Peter, Isabella Karpinski, Burghard Meyer, Barbara Michel, Walter Rossing, Jeroen Groot, Etienne Josien, Tina Rambonilaza and Livia Madureira (2005). Knowledge, models, techniques and tools that help to explain and fore-cast multifunctionality of agriculture. Comparative Report. MULTAGRI WP3 D3.2.

Bijlage 1 Geïnterviewde personen

Gelderse Vallei

Aart de Kruijf , Burgemeester Gemeente Barneveld
Ysbrand Snoeij, Bureau Land-schap
Maria van Boxtel, Land & Co
Ellen Kok-Hendriks, Taskforce MFL Gelderse Vallei
Jaap Floor, Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei
Maarten Buruma, Provincie Utrecht afdeling Ruimte en Groen

Walcheren

Peter Dreessen, Zorgboerderij Pittekerk
Anita de Moor, Provincie Zeeland
Jos Vaessen, projectleider nationale landschappen
Mariska de Koulil, Taskforce MFL Zeeland
Renee Dekker, Gemeente Veere
Piet Klijfhout, Gemeente Veere:
Pieter Marinussen, Vekabo
Han Kole, ZLTO

Bellingwolde

Rene Perton, Plattelandshuis Oost Groningen
Erik Triemstra, Burgemeester Gemeente Bellingwedde
Peter Kuijer, Landgoed Bleyendael
Floor de Sera, LNV Noord
Eigenaar Natuurcamping Buitengewoon Groenhoff
Harm de Vries, Ring advies
Peter Bruls, Agro-Eco

Laag Holland

Miranda Reitsma, Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit Provincie Noord-Holland,
Sjaak Hoogendoorn, Voorzitter Agrarische natuurvereniging
Bart Pijnenburg, Mensenland
Marcel Vijn, Taskforce Noord Holland
Jaap Hoekspaans, Directeur Landzijde
Nils Spaans, Het venster; vergaderlokatie bij de boer
Ed Buijs, DRO Gemeente Amsterdam

Bijlage 2 Verslagen Begeleidingscommissie

Multifunctionele landbouw (MFL) en landschap

Eerste begeleidingscommissie d.d. 27 januari 2009, 9.30 – 12.30 uur

Locatie: Antropia, Driebergen

Aanwezig: Jeroen Kruit, Annet Kempenaar (voorzitter), Judith Westerink, Barbara Koliijn (verslag), Gerard van Wakeren, Arjan Monteny, Sabine Pronk (vanaf 10.00 uur), Marjan Datema, Muriel Pels

Rol van de begeleidingscommissie is:

- de juiste focus in het onderzoek te krijgen en te houden;
- het gesprek tussen de verschillende invalshoeken tot stand te laten komen;
- verbinding leggen met andere activiteiten en lopende onderzoeken;

Aanleiding onderzoeksvraag (Gerard van Wakeren)

De agenda Landschap is eind vorig jaar gelanceerd, deze agenda is opgesteld in samenwerking met het ministerie van VROM. De agenda Landschap zet het landschap meer in het voetlicht.

Als er steeds meer MFL komt, wat blijft er dan over van de ruimte? MFL kan bijdragen aan het landschap, wat levert MFL op en wat kost MFL vanuit landschap bekeken? Wordt het landschap anders door MFL? Geeft MFL verrommeling (passen de gebouwen in de omgeving)? Wat is de maatschappelijke behoefte, is het een trend en blijft deze behoefte bestaand? Komt er na MFL weer iets anders? Binnen MFL is de landbouw (het bedrijf) de core business. Bij MFL wordt er een verbinding tussen boer en burger gelegd.

De term landschap is heel breed. Meer focus zal worden aangebracht met behulp van de kwaliteitmatrix van Habiforum in deze vergadering. Het onderzoek moet resulteren in een beleidsstuk dat gebruikt kan worden door ondernemingen en overheid. De resultaten kunnen ook input zijn voor de nieuwe GLB.

1. Definitie en afbakening multifunctionele landbouw in het onderzoek MFL en landschap (Annet Kempenaar)

Het voorstel is de definitie en indeling die gehanteerd wordt in het onderzoek 0-meting verbrede landbouw te volgen. De indeling van de nulmeting wordt teruggebracht naar vier hoofdtakken; Het onderzoek MFL en landschap zal zich richten op (1) zorglandbouw, (2) recreatieve activiteiten en nationale landschappen en (3) verkoop en verwerking van producten, de begeleidingscommissie kan zich hierin vinden.

Energie (wind, zon, biomassa) en stalling, zullen niet meegenomen worden in de 0-meting, omdat deze activiteiten geen relatie hebben met de agrarische keten. De energie ontwikkeling en biomassa kunnen eventueel in de conclusie opgenomen worden, maar deze zullen verder buiten dit onderzoek gelaten worden.

Er worden twee onderzoeksgebieden gekozen, de criteria zijn: één in Nationaal landschap, één er buiten en één stedelijk gebied, één erbuiten. Naar aanleiding van de criteria wordt voorlopig gekozen voor de gebieden Gelderse Vallei en Walcheren.

2. Discussie n.a.v. Kwaliteitsmatrix (Jeroen Kruit)

De kwaliteitsmatrix is een instrument van de werkbank ruimtelijke kwaliteit opgesteld door Habiforum. De kwaliteitsmatrix zal gehanteerd worden om de 'ruimtelijke impact' te precisern

Op basis van de matrix zijn de volgende thema's termen geselecteerd waarmee een nadere invulling voor het begrip kwaliteit voor dit onderzoek is gericht.

Economisch

- Bereikbaarheid
- Multifunctionele bedrijfsstrategie
 - Voedselproductie +...+...
 - Multifunctioneel gebruik ruimte / grond
- Aantrekkelijke omgeving / gebied
 - Onderscheidend (USP)
- Ruimte om te blijven ondernemen en bewegen
 - Perspectief toekomst beleid / bestemming

Sociaal

- Toegankelijkheid (landelijk gebied) openbaar (gastvrijheid)
- Diversiteit & waarde landelijk gebied:
 - Ruimte voor mensen
 - Ontmoeting
 - Menselijke maat (vertaald in schaal: hoe verhoudt het bedrijf zich tot het landschap & maatvoering: wat gebeurt waar op de huiskavel, de perceelsgrenzen, de perceelsgrootte, etc.)
- Herkenbaarheid:
 - Identiteit (place attachment)
 - "Mijn gebied" binding bewoners
- Leven in het landelijk gebied (toekomst)

Ecologisch

- Mirco:
 - Visuele diversiteit
- Macro:
 - Maatschappelijk bewustzijn (kennis) en draagvlak
 - In contact met omgeving
- Vogels, dieren, mensen zien en beleven
- Robuustheid (vertaald naar: nieuwe sociale en economische functies van ecologie / landschap voor (MFL) bedrijven)

Cultureel

- Streekproducten
- Cultuurhistorie/Erfgoed (professioneel debat)
- Leren – educatie (Waar komt voedsel vandaan)
- Streekidentiteit versterken
- Open land dagen / Koeien kijken
- Vernieuwing
- Multicultureel

3. Projectaanpak (Judith Westerink)

De projectaanpak wordt besproken naar aanleiding van het bijgevoegde projectplan. Het projectplan is opgesteld in overleg met Gerard van Wakeren en Marjan Datema. Een belangrijk houvast voor het onderzoeksteam zijn de onderzoeksvragen (vermeld in § 1.3). In fase 1 van het onderzoeksproject wordt er naar het verleden (10 jaar terug) gekeken. In fase 2 zal een doorkijk gemaakt worden naar de toekomst (10 jaar vooruit).

§ 1.3 Onderzoeksvragen:

De vraagstelling van vraag 1 zal gewijzigd worden in "In welke gebieden vindt een sterke ontwikkeling van MFL plaats?" De in eerste instantie gebruikte term "landschapstypen" kan op vele manieren geïnterpreteerd worden.

Vraag 2b zal beantwoordt worden door GIS-metingen. Uit de metingen kunnen een aantal hypothesen gevormd worden. De hypothesen worden getoetst bij vraag 2c. Bij onderzoeksvraag 2c zal ondernemerschap en drijfveren van boeren wel aangestipt worden, maar dit is niet de kern van het onderzoek.

Onderzoeksvraag 2c zal beantwoord worden door middel van interviews.

§ 1.5 Projectresultaat:

Het rapport zal dienen voor het beleid en minder geschikt voor agrarisch ondernemers. Om ervoor te zorgen dat deze ondernemers er ook iets aan hebben, zullen er in ieder geval samenvattende sheets gemaakt worden. Eventueel kan er een artikel geschreven worden voor een tijdschrift.

§ 1.7 Doelgroep:

De directie platteland van LNV behoort tot de doelgroep. De Agenda Landschap zal ook bij dit onderzoek meegenomen worden.

§ 2.1 Fasering:

In fase 2 zullen de gevonden ontwikkelingen doorgezet worden naar de toekomst. Het is de intentie in fase 2 met vier 4 onderzoeksgebieden te gaan werken.

Multifunctionele landbouw (MFL) en landschap Tweede begeleidingscommissie d.d. 18 mei 2009 Locatie: Soest

Aanwezig: Marjan Datema (LNV-DRZ), Gerard van Wakeren (LNV-DRZ), Muriel Pels (Landschapsbeheer NL)

Arjan Monteny (Taskforce MFL), Andries Visser (PPO-WUR), Jean-Pierre van Wesemael (NAJK, MFL ondernemer in Zeeuws Vlaanderen), Annet Kempenaar (Alterra, projectleider), Jeroen Kruit (Alterra), Pat van der Jagt (Alterra), Judith Westerink (Alterra, verslag)

Afwezig: Paul Scholten-Albers (prov Overijssel), Kees Verbogt (LNV-DP), M. Brobbel (LNV-DL), Renee Mekel (VROM), Gerard Buscher (MFL ondernemer)

Presentatie eerste onderzoeksresultaten fase 1

De voorlopige resultaten van Fase 1 van het onderzoek worden a.h.v. een powerpoint gepresenteerd. Achtereenvolgens komen in de presentatie literatuur, GIS verkenning, Veldbezoeken en interviews aan de orde.

GIS:

De verwachting van de onderzoekers is dat regiospecifieke invloeden in grote mate' bepalend zijn naast variabelen als bijvoorbeeld afstand tot het stedelijk gebied of het landschapstype.

Walcheren:

Agrarische toets voor uitbreiding van 15 naar 25 plaatsen gemeente Veere:

- Verordening eist 'reëel agrarisch bedrijf', dit wordt geïnterpreteerd als 'substantieel deel bedrijfsinkomen'.
- Eis landschappelijk inpassen: daardoor minicampings bijna niet te zien in het landschap. Alleen het geoefende oog zou aan de aangeplante (streekeigen gemengde) hagen kunnen zien dat daar een camping is.
- Eis voor verevening bij aanleg van 10 extra plaatsen: er dient per plaats 800 euro te worden geïnvesteerd in cultuur of natuur op de eigen grond of 500 euro per plaats als dat samen met bijvoorbeeld een buurman wordt opgepakt.
- Beplantingsplan en vereveningsplan moeten voldoen aan de landschapsadviezen van Landschapsbeheer Zeeland.

Gelderse Vallei:

Andere bedrijvigheid dan de (MF)L dominantier qua impact op het landschap. De Vallei lijkt wel één groot groen bedrijventerrein.

Discussie nav onderzoeksresultaten fase 1

Vragen en opmerkingen die opkomen in de BC naar aanleiding van de presentatie:

AM: Positieve bevestiging: MFL leidt niet noodzakelijkerwijs tot verrommeling. Verrommeling komt eerder door andere factoren. Handhaving is belangrijk. MFL kan goed bijdragen aan het landschap. Het landschap is een visitekaartje voor MFL, dus men verzorgt het erf. Belangrijk moment is de bedrijfsovername.

Bestemmingsplanwijziging is niet noodzakelijk als activiteit verbonden is aan de agrarische activiteit, en zolang het kleinschalig is.

Analyse op landschapselementen bleek niet mogelijk met GIS. Erven zijn er in de bestaande databases altijd uit gelaten en juist met name daar zit de al of niet landschappelijke inpassing van de MFL activiteit.

Aankleding van het bedrijf kan verplicht zijn, maar het kan ook aantrekkelijk zijn voor de ondernemer zelf.

Regelgeving verschilt per gemeente. Voorbeeld gemeente Olst: nieuw agrarisch bouwblok moet 10% groen zijn.

Geen extra verkeersdrukte opgemerkt door MFL in Walcheren of Gelderse Vallei. Is ook moeilijk uit elkaar te trekken welke verkeersdrukte specifiek te maken heeft met MFL. In het Binnenveld werd veel gescheurd maar dat hing meer samen met het 'bedrijventerreinkarakter' dan met de aanwezige MFL.

Cultuur in Zeeland: gasten ontvangen zit er al heel lang in. Gemeente Veere maakt koppeling tussen landschap en recreatie. De boer minder. Recreanten hebben

Bijlage 2

voorkeur voor een mooie plek. Minicampings zijn bovendien veel goedkoper dan de grote campings. Gemeente wil de agrarische sector overeind houden, maar wat is de meerwaarde van de agrarische poot voor de consument?

Hoe belangrijk is de agrarische activiteit voor de ondernemer zelf? Het relatieve belang schuift soms ook weer terug van MFL poot naar voedselproductie.

Veere en Zeeland willen biologisch boeren meer stimuleren vanwege de vele Duitse gasten die van huis uit (Duitsland) een groter aanbod aan biologische producten kennen. Provincie wil dat provinciebreed.

Beleid gemeente Veere: dubbel. Agrarische activiteit moet landschap waarborgen. Beperking aantal kampeerplaatsen moet kleinschaligheid waarborgen. Maar: slot op aantallen beperkt ondernemerschap. Er is markt genoeg.

Agrarische ondernemers in Walcheren lijken niet erg op zoek naar nieuwe dingen. Andere verbrede functies van MFL worden niet beperkt maar die komen ook niet vanzelf opzetten. Het lijkt vooral een conservatief type agrarisch ondernemer.

Wat zijn de grenzen van MFL? Jan Huijgen (Eemlandhoeve) heeft meer een trainingscentrum dan een MFL bedrijf. Er mag niets in het buitengebied, behalve als het gerelateerd is aan de landbouw. Het punt is het landschap. Kan een niet-landbouwbedrijf de MFL-diensten leveren?

In gangbare landbouw is weinig geld meer te verdienen. Het begint vaak met een noodsprong, een activiteit, die kan uitgroeien tot een neventak. Het is wel belangrijk dat er geld wordt verdiend.

4. Fase 2 onderzoek MFL en landschap

Annet geeft een aanzet voor fase 2 van onderzoek. Hierin staat doorvertaling van drijvende krachten achter MFL onderzoek aan de orde. Uit de voorlopige resultaten van het onderzoek en het recent verschenen onderzoek *Verbreiding gevraagd, verkenning potentiële markt vraag verbredingsactiviteiten landbouw* (april 2009) zijn drijvende krachten onder te verdelen in:

- Onderneming
- Omgeving
- Overheid

Onderzoek van Ecorys, Aequator en Verwey Jonker instituut, *Verbreiding gevraagd - Verkenning potentiële markt vraag verbredingsactiviteiten landbouw* (28 april 2009-rapport) heeft een landelijke scope en gaat alleen om markt vraag, niet over wat ondernemers daadwerkelijk doen en specifieke regionale verschillen.

Gaan we algemene trends doorvertalen naar andere gebieden, of zijn ook de trends gebiedsspecifiek? Vooralsnog lijkt een analyse van twee gebieden te weinig basis te bieden voor landelijke doorvertalingen.

5. Doorkijk naar het vervolg

Projectteam doet een herzien voorstel voor de aanpak van het tweede deel van het onderzoek en bespreekt met opdrachtgevers Marjan Datema en Gerard van Wakeren de keuzes voor twee extra onderzoekgebieden.

Bijlage 2

Onderneming

- Persoonlijke motivatie; leuk vinden contact hebben met mensen/helpen specifieke doelgroep
- Continuïteit in het bedrijf; zeker wanneer opvolging speelt
- Ontwikkeld/inbedding in specifiek netwerk t.b.v. uitvoering 'nieuwe' tak (of opzetten nieuwe tak) voorbeelden:
 - gezinslid werkzaam in zorg;
 - goed ingebed in lokaal netwerk (politiek; kerk; vereniging/ bestuurlijk)
- Professionaliteit / opleiding van ondernemer
- Ligging bedrijf t.o.v. markt

Omgeving

- Vraag in / aansluiting op/toegang tot (regionale) markt (recreatie/toerisme; zorg; educatie; kinderopvang; regionale producten (asperges Limburg; Kersen in rivierengebied))
- Zichtbaarheid in de (specifieke) markt
- Toegang / afzetmogelijkheid regionale producten (voorbeeld Deli XL in Zeeland)
- Toegang tot fondsen of andere middelen/financieringsmogelijkheden
- Soort en organisatiegraad van andere ondernemers in gebied (vereniging kamperen bij de boer (VEKABO))
- Ontwikkeling AWBZ

Overheid

- Kaders stellen aan ruimtelijke ontwikkeling bijvoorbeeld:
 - Verevening in Walcheren
 - Combinatie met agrarisch bedrijf
 - Landbouwvisie combi met Landschapsvisie
- Handhaven / gedogen van RO kaders, milieubeleid
- Regionale politiek bestuurlijke agendering (behoud Landbouw; ontwikkeling recreatie
- Stimuleren Multifunctionele Landbouw dmv Taskforce; onderzoek

Multifunctionele landbouw (MFL) en landschap

Derde begeleidingscommissie vergadering en expertmeeting d.d. 27 oktober 2009, 10.00- 16.00 uur

Locatie: De buitenplaats, Vlaardingen

Aanwezig: Jeroen Kruit, Annet Kempenaar (voorzitter), Gerard van Wakeren, Arjan Monteny (middag), Marjan Datema, Pat van der Jagt, Leonie Heutink, Monique Brobbel, Paul Scholte Albers, Henk Oostindie, Arjan Luijter (middag).

Ochtend

Annet schetst de achtergrond van de onderzoeksvraag, en de onderzoekopzet. Daarna volgen 4 gebiedsresultaten van de casestudie gebieden, Walcheren, Waterland, Bellingwolde en Gelderse Vallei. Op basis van de gegeven informatie volgt een gesprek over wat er opvalt in de 4 gebieden en wat we mogelijk gemist hebben.

Bijlage 2

Wat valt op in de gebiedsbeschrijvingen?

- De rol van MFL in relatie tot landschappelijke kwaliteit per gebied verschilt enorm. Dat maakt het lastig om eenduidige uitspraken te doen. Het startpunt van MFL verschilt ook enorm per gebied. In Walcheren is dat ontstaan vanuit iets positiefs (verhogen van kwaliteit van recreatieve landschap). Het is anders als MFL ontstaat vanuit een defensieve houding gericht op behoud van landschap (zoals Waterland).
- In de ontwikkeling van MFL op Walcheren zie je een verdieping ontstaan door verknoping van verschillende functies op gebied / bedrijfsniveau.
- Landschap heeft vooral betekenis op bedrijfsniveau. Daar neemt het belang om te investeren in landschaps kwaliteiten toe (publiek goed wordt privaat goed). Dat speelt sterker in laag Holland en Walcheren dan in Gelderse Vallei en Oost Groningen.
- Ontwikkeling van MFL is een wisselwerking tussen overheid, ondernemer en omgeving.
- Landschappelijke kwaliteit komt tot stand door middel van verschillende factoren; o.a. gebiedsperspectieven en overheidsrol.
- Het is lastig om tot harde uitspraken te komen over de invloed van MFL op het landschap want hoe had het landschap eruit gezien zonder MFL. MFL houdt bijvoorbeeld ook agrarische activiteiten in stand die anders zouden zijn verdwenen of het kan een buffer zijn tegen sterke schaalvergroting.
- In de gemeente Veere is een goed functionerende agrarische sector een voorwaarde voor uitbreiding van de verbrede sector.
- Het voorbeeld in Vriescheloo waar een akkerbouw bedrijf camping wordt in een zelfontworpen minilandschap roept de vraag op of je dergelijke kleinschalige activiteiten wilt in een dergelijk grootschalig landschap. Is deze activiteit een verrijking voor het landschap of verliest het landschap aan kwaliteit.
- Lange traditie in het Zeeuws toerisme heeft (indirect) overheid doen reguleren rond minicampings (Gerard).
 - Wat is de beweegreden van de overheid geweest? Angst voor megaontwikkelingen (recreatiebedrijven) als terreinen langs de kust?
- Zo ook Waterland, zit zo sterk in de 'genen' dat het vasthouden van dat beeld sterk wordt onderschreven door velen.
- Het is lastig om één conclusie te maken, gezien de diversiteit.
- Opvallend is dat de recreatie in verbrede landbouw in deze discussies de boventoon voert. De veronderstelling is dat dit sterk in ontwikkeling is en in vergelijking met de andere takken de meeste interactie met het landschap heeft.

Wat hebben jullie gemist in de 4 gebiedsbeschrijvingen?

- De hardheid van de gegevens, waar zijn ze nu aan getoetst?
 - Is afhankelijk van je referentiekader: is dat reguliere agrarische bedrijven? Of andersoortige bedrijven die je ook op platteland vindt?
 - Is de definitie van Multifunctionaliteit wellicht te beperkt? Paardenhouderij heeft veel impact maar valt volgens de definitie van de taskforce weer niet onder de multifunctionele landbouw.
- Discussie over wat te doen met de nevenfunctie als de agrarische functie wegvalt is een debat dat gevoerd moet worden.
 - MFL in Gelderse Vallei is misschien wel een buffer tegen verrommeling.
 - Door het van die kant te bekijken krijgt MFL een grotere betekenis. Een

Bijlage 2

MFL bedrijf heeft belang bij het 'conserveren' van de kwaliteit van het landschap. De nevenactiviteit bepaalt of er een belang is het bedrijf goed in te passen. Een koppeling met het agrarische bedrijf is daarom wellicht heel essentieel.

- Een van de observaties is dat MFL op sommige plekken zorgt voor een meer contrastrijk landschap (verrommeling?) Is dat op de lange termijn houdbaar? Verpretting van het landschap botst met zoektocht naar authenticiteit. Verschillende interpretaties van het begrip verrommeling. De mate van subjectiviteit is groot. Bijv. Een olijfboomgaard camping zien sommigen als cultuurvervalsing en daarom als verrommeling. Anderen zien dit totaal anders en kijken meer vanuit de behoefte van de mens.
- De economische invloed van MFL op de regionale economie mist. Is lastig om kwantitatief aan te tonen.
- De markt is essentieel voor MFL. De regionale economische situatie in het gebied is bepalend voor MFL ontwikkelingen.
- Conclusie over rol MFL in relatie tot Ruimtelijke Kwaliteit. Die verschilt per regio. In Oost Groningen moet je misschien wel micro landschap creëren om MFL mogelijk te maken terwijl in de Gelderse Vallei MFL een buffer is om het landschap in stand te houden.
- Met name de interactie tussen overheid, ondernemers en de relatie met steden zorgt voor de kwaliteit van de omgeving.

Had de keuze voor 4 andere gebieden tot heel andere resultaten geleid?

- De sterke scheiding tussen stad en land in Waterland is niet representatief voor andere steden in NL. Enschede en Amersfoort bijvoorbeeld laten veel meer een gradiënt zien tussen stad en land. De vraag rijst of de rol van MFLbedrijven in die gebieden groter in relatie tot het landschap?
- Er zijn grote regionale verschillen in typen ondernemers, culturen, ondernemersstijlen. In grote stukken van het Groene Hart zijn boeren heel erg gesloten, meer op zichzelf. Daar speelt verbreding vrijwel geen rol omdat er nog steeds voor de wereldmarkt wordt geproduceerd.

Middag

Het doel van de middag sessie is om door te praten over trends en ontwikkelingen, over de specifieke kenmerken die van invloed zijn op de ontwikkeling van MFL en wat de invloed is van MFL op het landschap.

De overall conclusie van het onderzoek is dat de invloed van MFL op het landschap beperkt lijkt. We vergelijken hierin de ruimtelijke verschijningsvorm van agrarische bedrijven met verbrede functies met de ruimtelijke verschijningsvorm van agrarische bedrijven zonder verbrede functies. Deze conclusie roept de volgende reacties op:

- Dat de Invloed van MFL beperkt is, is een te beperkte conclusie. Je kunt ook stellen; MFL heeft grote invloed op het landschap. De invloed is fysiek ruimtelijke beperkt waarneembaar en dit is tegelijkertijd misschien ook wel de kracht. MFL houdt misschien het agrarische landschap zoals we dat willen zien in stand. Zonder MFL was er misschien sprake geweest van sterke

Bijlage 2

schaalvergroting om als boer het hoofd boven water te kunnen houden. In sommige kleinschalige gebieden zou dat desastreus kunnen uitpakken voor de bestaande landschappelijke (fysiek ruimtelijke) kwaliteit. MFL heeft niet veel visuele impact, wellicht is het landschap hierdoor ook minder snel achteruitgegaan.

- Je zou in je conclusie ook meer aandacht kunnen geven aan de verschillende schaalniveaus. (gebiedsafhankelijk)
- Wat is je referentiekader?
- De gekozen definitie, d.w.z kijken naar agrarische bedrijven met door de overheid gestimuleerde nevenfuncties, leidt tot de conclusie dat de ruimtelijke invloed van MFL op het landschap beperkt is. Juist al die andere nevenactiviteiten of vervangende activiteiten met weinig binding met het landschap, zijn de veroorzakers van de verrommeling (paardenhouderij, energieteelt, garagebedrijven, etc.)

We bespreken toekomstige ontwikkelingen van MFL aan de hand van 4 fotocollages en 4 karikatuurtekeningen: 1) werklandschap (het landschap wordt bevolkt en onderhouden door allerhande beschikbare werkhandjes 2) File (conflictsituaties op de weg tussen agrarisch verkeer en recreatief verkeer) 3) Pretpark (opeenstapeling van recreatieve functies die overdag het landschap bevolken 4) Skyline (boeren hotelketens schieten als paddenstoelen uit de grond ; Hoe kan het toekomstbeeld zich ontwikkelen?

- Eerste indruk: "Werklandschap is gezellig!" Vroeger was elke boer multifunctioneel, kleinschalig en zorgde voor zijn eigen voedsel.
- Werklandschap is een vorm van educatie, waardoor mensen meer betrokken worden bij het platteland. Is als zijnde een van de doelstelling binnen LNV een wenselijk fenomeen.
- MFL lijkt met name bij "recreatie" en "file" weinig fysieke impact (bebouwing) op het landschap te hebben. De mensen bevolken het landschap overdag maar wanneer ze weg zijn is alles vrijwel onveranderd. Wel leidt meer recreatie tot toename aan aanverwante diensten als restaurants etc. Verder ontbreekt op alle collages de parkeerplaatsen en noodzakelijke ontsluitingswegen.
- De collages zijn zeer extreem. Lijkt daarmee niet realistisch maar bij het opkomen van grootschalige landbouwbedrijven had ook niemand verwacht dat dit zo extreme vormen kon gaan aannemen. Nu is het werkelijkheid.
- Eenheid. Eenheid zorgt voor rust. Als het boeren hotel in verschillende vormen etc. voorkomt neemt de kans toe dat het landschap als verrommeld wordt aangemerkt.
- Kern van MFL blijft het boeren erf als drager voor het landschap. Daarom is die koppeling met de agrarische bedrijfsvoering ook van belang.
- "Verschillende mensen en verschillende wensen", samenwerking tussen MF(L) en grootschalige landbouw kan ook op gebiedsniveau georganiseerd worden. Landbouw blijft de drager voor het gebied en zorgt voor het landschap, andere bedrijven organiseren en ondernemen multifunctioneel in het landelijk gebied.

Waar wordt MFLontwikkelingen in de toekomst te verwachten:

- De verwachting is een versterking van de bestaande concentratieverdeling zoals getoond op de overzichtskaarten van het LEI onderzoek.
- Versterking wordt verwacht vooral in stadszones, zoals randstad en stedenband

Bijlage 2

Brabant en andere stedelijke kernen. (Aanwezigheid van stad geeft echter geen garantie!)

- Daar waar vernatting, of een dreiging, of kans van buiten komt die het perspectief van een landbouw op wereldmarkt bedreigt.
- Weinig ontwikkeling wordt verwacht in Flevoland, Noord Groningen en de kop van Noord Holland (met uitzondering van Texel).
- In die gebieden waar een overschot aan arbeid ontstaat en die daar iets mee willen doen.
- In gebieden waar al een vergaande netwerkdynamiek bestaat. (Verwachtte groei in zorg en voedselproductie daarom wel rond Amsterdam maar niet rond Rotterdam)

Ligt hier nu een beleidsopgave?:

- Ja! Vooral beleid ten aanzien van het behoud van je landschapskwaliteit. En in het garanderen van de verbinding met de agrarische bedrijfsvoering. Regulering is gewenst bijv. met behulp van normstelling, maar ook door stimuleringsbeleid. Sturende rol van de provincie is cruciaal.
- Vooral de provincie en de gemeenten hebben hier verantwoordelijkheden. Overijssel heeft in haar nieuwe omgevingsvisie gesteld dat elke ontwikkeling de ruimtelijke kwaliteit moet behouden dan wel versterken. Het is aan de gemeenten hier vorm aan te geven. De provincie biedt de kaders met behulp van de gebiedskenmerken catalogus, en faciliteert dit beleid met behulp van erfgoedconsulent en schetsateliers etc.
- Een specifieke rol van het ministerie is niet logisch omdat uit dit onderzoek juist blijkt dat de regionale voorwaarden en karakteristieken bepalend zijn voor de ontwikkeling van MFL.
- De taskforce benadrukt dat juist de Multifunctionele ondernemer het landschap als asset voor zijn bedrijfsvoering zou moeten zien en daarom verantwoordelijkheden draagt ten aanzien van het landschap. Slechts een beperkte club mensen heeft baat bij landschapsinvesteringen.

Voor de afronding van het onderzoek:

- Arjan Monteny dringt aan dat deze studie, als een van de onderdelen van de kennisagenda 2009 dient te worden afgestemd met andere onderzoeken uit de kennisvragen.
- Henk benadrukt dat rurale sociologie bezig is met een studie in 6 gebieden (Walcheren, laag Holland, Groene woud, Friesche Wouden, Wolden en Flevoland) en zich vooral richt op continuïteitsaspecten en netwerkaspecten.
- Marjan geeft aan dat het onderzoek sterk de belangstelling heeft getrokken van collega's doordat zo mooi in beeld is gebracht dat de diversiteit tussen de gebieden zo groot is.

Bijlage 3

Bijlage 3 Aantal bedrijven en fractie van totaal per MFL-activiteit en landschapstype

MFL activiteit Landschaps- type	regulier		recreatie		verkoop		zorg		agr. natuurbeheer		recr, verk, zorg,anb			
	aantal	fractie	aantal	fractie	aantal	fractie	aantal	fractie	aantal	fractie	aantal	fractie		
Droog- makerijen	4958	0.07	133	0.05	196	0.07	49	0.08	468	0.06	309	0.06	692	0.06
Duin- ontginningen	823	0.01	64	0.03	27	0.01	6	0.01	98	0.01	82	0.02	142	0.01
Heide- ontginningen	14207	0.21	472	0.19	438	0.15	120	0.20	736	0.10	861	0.17	1434	0.13
Jongere	5649	0.08	231	0.09	364	0.12	37	0.06	602	0.08	553	0.11	1011	0.09
Kamp- ontginningen	17144	0.25	580	0.24	624	0.21	144	0.24	1119	0.15	1150	0.23	2049	0.18
Loss- ontginningen	769	0.01	87	0.04	126	0.04	11	0.02	263	0.03	197	0.04	375	0.03
Midd.agr. veen- ontginningen	10884	0.16	373	0.15	434	0.15	109	0.18	2673	0.35	767	0.15	3040	0.27
Niet ontgonnen	418	0.01	26	0.01	9	0.00	0	0.00	21	0.00	30	0.01	38	0.00
Oudere	3058	0.04	219	0.09	212	0.07	26	0.04	680	0.09	390	0.08	974	0.09
Rivierklei- ontginningen	5565	0.08	155	0.06	269	0.09	52	0.09	580	0.08	389	0.08	859	0.08
Rivierterras- ontginningen	1752	0.03	60	0.02	127	0.04	16	0.03	131	0.02	178	0.04	279	0.02
Veenkolonien	3555	0.05	64	0.03	104	0.04	23	0.04	244	0.03	161	0.03	370	0.03
Totaal	68782	1.00	2464	1.00	2930	1.00	593	1.00	7615	1.00	5067	1.00	11263	1.00

Alterra is onderdeel van de internationale kennisorganisatie Wageningen UR (University & Research centre). De missie is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen negen gespecialiseerde en meer toegepaste onderzoeksinstituten, Wageningen University en hogeschool Van Hall Larenstein hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 40 vestigingen (in Nederland, Brazilië en China), 6.500 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de vooraanstaande kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen natuurwetenschappelijke, technologische en maatschappijwetenschappelijke disciplines vormen het hart van de Wageningen Aanpak.

Alterra Wageningen UR is het kennisinstituut voor de groene leefomgeving en bundelt een grote hoeveelheid expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, bos, milieu, bodem, landschap, klimaat, landgebruik, recreatie etc.

Meer informatie: www.alterra.wur.nl